Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1925 чылда үндезилеттинген ◆ № 5 (14205) ◆ 1990 чылдың январь 6, суббота ◆ Өртээ 3 көп.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

ЭКИ АЖЫЛДЫГЛАР ХӨЙ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң ажыттынарынга чедир он айдан эвээш үе арткан. Чуртта аңаа белеткел ажылдары калбарган. Маңаа хамаарыштыр Улуг-Хем районнуң партия организациязы кандыг ажылдар чорудуп турарының дугайын допчулап чугаалап бээрин бистиң тускай корреспондентивис Кодур-оол Оюн районнуң бирги секретары Владимир Сергеевич Неделинден дилээн. Мооң адаанда ол мынчаар харыылаан:

— Дораан дорт чугаалап каайн: партияның чаңгыс эвиниң айтырыы мени дүвүредип чоруур. ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизинге Конституцияның 6 үүлүн сайгарып чугаалашкан-даа болза ажырбас турган деп бодаар мен. Ажык болгаш дорт чугаадан ойталаанывыска улус, эң ылаңгыя аныяктар, күзенчиг эвес үнелелди берип болур.

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээн бедидери чугула деп бодаар мен. Дуржулгалыг коммунистер бар черде партия ажылы эки тургустунган болур. «Ак-Туруг» совхозтуң парткому (секретары Мартыс Дапык) политиктиг методтар-биле ажылдаарын багай эвес шиңгээдип ап турар. Мында хоочун коммунист, партия ажылдакчызы чораан Роман Серенмаевич Хунай-оолдуң киржилгези, арга-сүмези база бар болбайн аан. Маңаа коммунистиң аттестатталаашкынын эки эрттирген. Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар.

«Найырал» совхозтуң парткомунуң ажылын база чүгээр деп үнелеп турар бис. Ооң аныяк секретары Сергей Доржуда теоретиктиг дуржулга четчир, ол партияның дээди школазын доскаш, партия райкомунуң аппарадынга база дадыгышкынны алган иннин.

Хоорай организацияларындан «Шагаан-Арыг коммунэнерго», дугаары 2 школада партия организацияларының ажылын демдеглеп болур. Үстүнде адааным партия организацияларының ажылында чаа үүлдер эвээш эвес. «Ак-Тал», «ҮТКА 25 чылы» болгаш «Улуг-Хал» совхозтарда партия организацияларының чедир кылыр үүлдери ам-даа бар.

Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, партияның XXVIII съездизинге уткуштур чоруп ора, партия ажылында эде тургустунуушкунну улам ханыладыр, чуртта болуп турар өскерлиишкиннер-биле кады эвес, оларны мурнап чоруур сорулганы мурнувуста салган бис.

Мындыг бир үүлдү база айтыксаан ийик мен. Партийжи съездиниң делегаттары Москвага үүгле 2-3 хонук иштинде чыглыр. Делегаттарның кол нуруузу кудага келген генералдар ышкаш, аңаа үүгле олурушкаш, чаныр кээр. А үүгле ол съезд чамдык делегаттардан тургустунган доктаамал ажылдаар орган кылып ап болбазыл? Депутат кижиниң статузу бар, а делегаттың чок. Бо дээрге улуг чугаа бооп болур айтырыг-дыр.

Келир чылдан эгелеп, бистиң райкомувус аппарадынга программистиң штады немежир. Компьютер ажыглаары партия аппарадының ажылынга улуг дузалыг болуру чугаажок.

Политика болгаш экономика чарылбас болганда, экономиктиг реформага партияның ролю улуг. Районну бот-орулга-чарылгаже шилчидерин эртемге үндезилээн бис. Бүгү эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып берип турар болганда, министерстволарның болгаш ведомстволарның бистиң районувуста организацияларның, бүдүрүлгелериң үстүү органнарынче чорудуп турар аксазын санаар апаар бис. Бодап көрүңер даан, үүгле «Шагаан-Арыг коммунэнерго» чылда 450 муң рубльди өскээр шилчидип турар болгай. Ыяш ажыл-агый чери бистиң районувустуң девискээриниден тудуг материалдарын белеткеп алгаш, оозун тус черниң хереглелинге эвес, база өскээр ажыглап турар. Шак ындыг организацияларның саны районда эвээш эвес. Бот-орулга-чарылгаже шилчилге шак мындыг чөптүг эвес чоруктуң когун үзер.

Районга удуртукчулар ассоциациязын тургузарының бүгү экономиктиг үндезиннери бар. Материалдыг курлавырлар-биле бадыткатынмаан 4 миллион рубльди биске бээр деп турар чүве бо. Ону алгаш, алгы-кеш болбаазырадыр цехти, акмең фермазын, мрамор тывыжын организастаар бис. Удавас биске, «райснаб» деп организация база көстүп кээр ужурлуг. Ооң ужур-дузазын кижи үнелеп четпес.

Республикаларга, областарга, харын-даа бүдүн регионнарга бот-орулга-чарылганың боттанырынга шоолуглa бүзүревес мен. Район звенозунуң бо талазы-биле келир үези магаданчыг. Улуг-Хем районнуң бот-орулга-чарылгаже шилчилгезин 1990 чылдан эгелээш, ооң дараазында чылын чаа аргаже бүрүн кирерин планнап турар бис. Районнуң бот-орулга-чарылгазынга идегеливис улуг. Оон үүг үнерин чурттап чоруй көре бээр ыйнаан бис.

Күш-ажылдың хоочуну Полина Алексеевна Раздобреева бүгү назынында үүгле чаңгыс даараныкчы мергежилге бердинип келген. Чаңгыс Тыванның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнинг хөгжүм-шин театрының чурулга-бүдүрүлге мастерскаязында безин хөй чылдар дуогузунда ажылдап турар. Хөй янзы шинилерге көжегелерин даараары, үүгле холдан үндүрүп каан театр костюмнерин угулзалап, каастап турган эчизинге чедирери, оскө-даа театрда болгаш сценада астынган, ол ышкаш артистериң оюн үезинде ажыглай каап турар бүгү пөс аймаан даараары бо уран-шевер улуг пазылыг кижиниң хүн бүрүде хүлээлгези болуп турар. Полина Алексеевнаның уран холдарының сөөлгү даарап бүдүргеп бүгү ажылын көрүкчү Чылгычы Ондарның «Ханнығ нстер» деп чаа шинзинден көрген.

ЧУРУКТА: П. А. Раздобреева ээлчеглиг чагыны күүседип олур.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

90 ХАРЛААШ АЛГАН

Тозан чылдарның иштинде биче тар бажыңга чурттап чораан Акулина Герасимовна Романова чырык чаагай, изиг суглуг бажыңга чурттай бээр боор мен деп бодаваан.

1899 чылда ол Куйбышев облазынга төрүттүнген. Ол баштайгы революция чылдарында (1905-1907 ч.ч.) Шалинское суурга чурттап өскен. Ооң соонда бичии чуваш уруг Мана хемниң алдын уургайы болур черге өзүп келген.

Акулина Герасимовнаның бир угбазы Ак-Довурак хоорайга чурттап турган. Ол 1972 чылда угбазынга келген. Оон эгелээш Рабочая кудумчузунга чурттаан. Кырганнар бажыңнга чурттаа деп албадап-даа турган. Ынаваан.

Болбаазырадылга фабриказының коллективиниң күш-ажылчы чөвүлелиниң шинтпирин ёзугаар Чаа чыл бүдүүзүнде кырганга чаагайжыттынган бажыңны берген.

(Бистиң корр.).

ЧАЗАЛГА

Эрткен чылдың декабрь 31-де үнген № 300 «Шынның» бирги арнында «1990 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединниң доктаалы» деп эгени «1990 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузу» деп эде номчуур.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединниң соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы күш-ажылчы коллективтерден, хөй-ниитн органнарындан, дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринден база шериг гарнизонундан улус депутаттарының кандидаттарынга депшиттиргеннер бүгү кандидаттар-биле соңгулда комиссилзының кежигүннериниң, партия, совет органнарының төлөөлекчилериниң, ведомстволар, бүдүрүлгелер, болгаш организациялар удуртукчуларының ужуражыышкынын эрттирерин дыңнадып тур.

Ужуражыышкын январь 6-да 10 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чыгыышкын бажыңында эгелээр.

БАШТАЙГЫ БҮРҮТКЭЭШКИН

Ровно 29 соңгулда округунуң комиссия кежигүннери, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар, оларның бүзүрет-тирген кижилери-биле кады, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының бажыңында агитпунктуга январь 4-те чыглып келген. Олар аңаа чаңгыс үүл хүн айтырыын — депутатка кандидаттың бүрүткелин чугаалашкан.

— Бөгүн депутатка кандидаттарның бүрүткелин чорудуп эгелээннериң баштайгылары-дыр бис — деп, ында соңгулда комиссиязының даргазы Надежда Васильевна Муленко бодунуң эрге-хүлээлгезин ажыглап, хуралды ажыттышаан, чугаазын уламчылай-дыр. —Хөрек чуруктарын баш удур белеткеп алгаш келгеннерге шынзылгаларны долдуруп эгелээнивис бо. Чуруктарны кыланнаш саазыннарга тырттырар деп сагындырып турган болгай бис.

Комиссия даргазы оон ыңай соңгулда мурнунда кылып чорудар чамдык сорулгаларга доктаады. Депутаттың кандидаднга бүрүткеткен кижилер үчётка турар хоолга-бижиктерни долдургаш, шынзылгаларны холга туткаш, округтуң соңгукчулары-биле ужуражылгалар эрттирер. Олар Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар болганда, соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорудар үеде 3 хире бүзүреттирген кижилердиг болур.

Кыска дыңнадыг кылдынган соон дарый, комиссияның секретары Надежда Ивановна Дамирова баштаан кезек кежигүннер депутатка кандидаттар кылдыр депшиттиргениниң бүрүткелин кылып кириптилер. Олар документ долдурарда, кижи бүрүзүн душдужунга олуртуп алгаш, аңаа бүрүткедип келгеннерни алфавит ёзугаар чалап ап турдулар.

Үчётка турар хоолга-бижикке төрүттүнген чылы, эрге-дужаалы, ажылдап турар чери, чурттап турар бажыңының адрези дээн чижектиг кол-кол дыннадыглар кирер болду. Ооң соонда комиссияның секретары Надежда Дамирова кончуг чараш бижиир холунуң үжүү-биле бүрүткеттирип турар кижилерни бодунче чалап, допчу намдарының дугайын айтырып база катап-ла алфавит аайы-биле ат, фамилиязын ниити дакзыже киир бижип, чамдык тодаргайлаашкынларны кылды.

Сайгарылгалар, дугуржуушкуннар, язы-бүрү айтырыглар соонда, ол округка депутаттың чаңгыс мандады дээш туржурунче 12 кижини бүрүткээрин дугурушту. Баш удур чарлап, дыңнадып турза-даа, чаңгыс хары угда олар шуптузу чыглып шыдаваан.

Ол хүн Тыва АССР-ниң депутадының кандидадынга бүрүткеттирген 6 кижиниң аттары бо:

Дюкарев Василий Михайлович — «Агроүлетпүр тудуг» АТБ-де чоланчы.

Конуспаев Булат Айтмухаметович — Кызылдың эзт комбинадының директору.

Лихицкий Александр Алексеевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазында чоланчы.

Самарин Борис Степанович — ССРЭ-ниң Күр хандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң начальниги-ниң оралакчызы.

Санчи Баир Түлушович — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садып саарар садыг баазазының директору.

Фроленко Виктор Григорьевич — Тыва автосептелге заводунуң директору.

Бүрүткелге белеткелде чамдык четпестериниң барын аңаа чыылганнар аразында илеретти. Соңгулда комиссиязының даргазы бүрүткел кылырынга арай дидим эвезин көргүзүп, хурал эгезинде Төп соңгулда комиссиязының секретары П. М. Самороковче телефон долгап ап, оон-биле сүмележип, айтыртыып-даа турду. Хөрек чуруктарын үезинде бербээн азы бүлүртүң, багай тыртыртып алгылаан кижилер аная илереп келди. Депшидилге хуралдары канчаар эрткениниң дугайында документилер шын эвес долдунган ийикле азы допчу намдарын буу-хаа бижээн дээн чижектиг үүлдерни комиссияның бүрүткел хуралынга демдеглээн.

Комиссия кежигүннери 2 кижиге чогуур тайылбырны берген, оларны дедир чорутту. Оларның бирээзи — аэропорт төлөөзи. Оон документилери өске округка чедип келген болду. Чурттап турар черинин аайы-биле депшиттирген бир аныяк эмчи кижиниң документилери шала будалчак болган.

Соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирер черлерни чамдык организациялар хөлезилээр хөөнүг болган ужурунда, ол округка депшиттирген депутатка кандидаттарның хөй кезии удуртукчулар болганда, ол айтырыгны таарымчалыг шиитпирлээринге дуза кадарын комиссия дилээн.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

Кыштаглаашкын —шыңгыы шылгалда

КӨРГҮЗҮГЛЕР БЕДЭЭН

Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң Борис Шожап удуртканы Кадый-Бажы хойжу бригадазының малчынары кыштаглаашкынны организастыг эрттирип турар. Ында төрүүр 58882 хой кадарган 22 малчын эрткен чылын өг-бүле керээзин ёзугаар ажылдаан. Күш-ажылдың депшилгелиг чаа аргазы бүдүрүлгечи көргүзүглерниң бедиириниге идиглиг болган.

Төнчү түннелдер эрткен чылдардан бедээн. Чүс хойга онааштыр 81 хураганны камгалап алган. Дүк планы база күүсеттинген. Малчын кодан санында 16-18 тонна сигениг, 5-7 тонна көк-сулалыг. Хойжулар кажааларны соок дүшпээнде чылыглап доозуп алган турган. Соок арга-биле хураганны өстүрер дээш малчын бүрүзү ооң кажааларының ханазын ийи каттаваш, аразынче курган өдекти тыраан.

1988 чылда үүгле үш малчын чүс хойга онааштыр чүс хураган алган турган болза, 1989 чылдың түннели-биле ындыг малчынларның саны 13 четкен. Дүк планын бригаданың шупту малчынары күүседир аргалыг болган. Оларның амыдырал байдалы экижип орар. Малчын 22 коданның он бирии электри чырыы-биле хандырган. Ол чорук хойжуларының ажылдаарынга таарымчалыг бооп турар. Малчыннар амгы үеде Ирбитейде, Кадый-Бажында, Оргу-Шөл, Улуг-Өзек, Кошкар-Баштыг, Иштин-Бел, Сут-Бажы деп черлерде кыштап турар. Малчыннар аренда аргазын өөренип турар. Ол өөредилгени совхозтуң кол экономизи Арагачы Далай-оол айда ийи удаа эрттирип турган. Бригаданың кежигүннери ам аренда керээзинче кирген.

Ирбитей, Иштин-Бел, Улуг-Өзек дургаар чагган хар улгаткан. Соок дыңзып кээрге, кандыг-даа малга таарымча чок болуру чугаажок. Ол бүгүнү «Торгалыг» совхозтуң Ирбитей өшкү бригадазының хоочун кадарчызы Болат-оол Дун эки билир. Ол он тос чыл малчынаан хоочун коммунист. Болат-оол Донгакович Дун мурнуку чылдарда хойжулап чораан.

ОНЧА-МЕНДИ

Дуржулгалыг малчын мурнакчыларның одуруунга чоруп келген. Малчын кадыр-берт, даг-даш тевер өшкү малдың одар-белчиирин шын таарыштырып, зооветеринарияның дүрүмнерин шыңгыы сагып, ажаалда-тежээлдезин экижидип турар. Эрткен кыжын өөнүң ээзи Марина Конгаровна-биле 346 ангор өшкүлерни хүр кыш ажырган. Күш-деңгилделиг, шыырак малдың чаш төлү боткур, доругуучал болуру чугаажок. Өшкү кадарчылары ону удуртулга болдургаш, кадарган малын чайын Ирбитейнин, Ак-Белдириниң серинин, чаагай оттуг тайгазынга чайлагладып, ыяк семиртип ап, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенген. Ирбитейнин Иштин-Белде кыштаан чайгы үеде бүрүн септеп алган. Боттарының күжү-биле Усба-Хөлдүң Көк-Аактан 21 тонна сигенни кезип белеткээш, кыштаанче сөөртүп чедирген. Чаш анайлар адаанга урар 7 тонна кургаг өдекти белеткээн. Амгы үеде хоочун малчынарның кодамында 352 баш ангор өшкү хур, онча-менди кыштап турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ЧЫЛ ПЛАННАРЫ КАНЧААР КҮҮСЕТТИНГЕНИЛ?

Он ийиги беш чыл планы-лары 1989 чылда мал продуктуларын бүдүрер болгаш Республиканың көдээ ишчи-ону күрүнеге садар, малдың баш санын көвүдедир талаы-биле дыка улуг сорулгаларлыг турган. Тыва АССРниң Статистика эргелелиниң бистиң редакция баштай-ла мал продуктуларын дужаарының сан-медээзин алган.

(1990 чылдың январь 1-де, тонна-биле)

Районнар	Эзт			Сут			Дүк		
	план,	күүсеткени,	хуузу	план,	күүсеткени,	хуузу	план,	күүсеткени,	хуузу
Бай-Тайга	1850	1183	64	730	738	101,1	100	103	102,1
Мөнгүн-Тайга	1240	1132	91,3	120	124	103,3	71	76	106,5
Барыың-Хемчик	1960	1603	81,8	1600	1698	106,1	109	112	102,5
Өвүр	1490	1490	100	450	470	104,4	93	86	94,1
Сүт-Хөл	1870	1770	94,7	1500	1597	106,5	95	104	109,7
Чөөн-Хемчик	1790	1744	97,5	2800	2950	105,4	96	97	100,8
Улуг-Хем	3600	3456	96	4610	4681	101,6	170	181	106,4
Танды	3380	3261	96,5	7400	8029	108,5	157	150	95,9
Бии-Хем	2660	2764	103	7300	6862	94,0	109	110	100,1
Тожу	460	334	72,5	510	478	93,7	7,5	7,5	100,0
Каа-Хем	2530	2316	91,6	4800	4318	90,0	67	63	94,3
Тес-Хем	1710	1449	84,8	890	890	100	87	87,1	100,1
Эрзин	2020	1920	95,1	720	758	105,3	107	101,3	94,7
Кызыл	4140	4667	112,7	3570	3640	102	101	102,4	101,4
Кызыл хоорай	300	322	107,2						
Республика	31000	29413	94,9	37000	37233	100,6	1370	1380	100,8

Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, республика күрүнеге эзт садарының планын күүсетпээн-дир. Эң ылаңгыя бо талазы-биле бай-тайгажылар дыка багай ажылдаан. Ону чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Хамык ужур ажыл-агыйжы эвес чорукта. Маңаа үүгле чаңгыс фактыны киирээли. «Бай-Тал» совхоз (директору Ч. Хертек, кол зоотехник М. Баавыл) күрүнеге куду шынарлыг эзт дужааганындан 1988 чылда барык 74 муң, а 1989 чылдың тос айларында безин 23 муң рубльди чедир албаан. Өре-самчыгдалдардан болгаш малдың өлүп хораарындан 1988 чылда 197 муң рубльди, а эрткен чылдың үш кварталында 131 муң рубльден каражадаан. Төрүүр 100 малга онааштыр 64 бызааны, 65 хураганны, 57 кулунну камгалап алган.

Шак мындыг көргүзүглүг турган, мал бажын өстүрер, ооң продуктулуун бедидер, орулгалыг болдурар дугайында кандыг чугаа турар боор.

Бай-Тайга районда малды эки семиртип алырының аргалары бар, эң ылаңгыя чайгы одарлар барык кайыдаа ажыл-агыйда четчир. Күрүнеге садар малды баш бурунгаар аңгылап, оларга немелде чемни берип, тайгаларже эрте-ле үндүрүп, кадарчыларны бүгү талалыг деткиир ужурлуг. Бо ажылды районда чедир үнелевейн турары илден. Ол ышкаш Тожу, Тес-Хем районнар боттарының аргаларын, курлавырларын база четче ажыглаваан. 1989 чылда кайыдаа районнуң девискээринге оът-сиген эки үнген деп болур. Ындыг болганда, малдың продуктулуун бедидер аргалар турган.

Сүттү бүдүрер болгаш күрүнеге садар талазы-биле улуг деңзигүүрлүг Бии-Хем, Каа-Хем районнар сүт садарының даалгазын боттандырып шыдаваан. А дүк талазы-биле дөрт район чогуур хемчеглерни албаан.

Сүт-Хөл район күрүнеге дүк садар даалгазын күүседир дээш эрткен чылын шыырак ажылдазының демдеглевес арга чок. Ук айтырыгны партия, совет база ажыл-агый органнары улуг кичээнгейге алган, чоннуң ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирип, хууда дузалал ажыл-агыйдан дүк киирериг организастаан. Оларның ындыг аргазын өске районнар, ажыл-агыйлар база ажыглап болур турган.

Планны күүседир талазыбиле баш удур-ла хамык үүлдү санап кылып алыр ужурлуг. Ол ышкаш ажылдың түннелин коллективтерге өй-шаанда үндүрер, тайылбырлаар, чедиишкиннерни быжыглаар, четпестерни чайладыр талазы-биле бүгү ажыл-ишчилерни эвилелдээр, оларның сүмезин алыр.

Республиканың улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң планын ёзугаар 1990 чылда күрүнеге бистер 30 муң тонна эзтти, 38 муң тонна сүттү, 50 млн. борбак чуурганы, 1370 тонна дүктү садар ужурлуг бис. Моон алгаш көөрге, эрткен чылдаазылдан эзт дужаары арай эвээжээн, сүттүү көвүдээн, а дүк хевээр арткан.

Бис планны күүседир аргалыг бис. База-ла курлавырларны чедир ажыглавайн турарывысты айытпайн баар аргавыс чок. Мал төлүн чедир албайн база арган-дорган малды дужаарындан совхозтарывыс чылдың-на ийи муң тонна хире эзтти чедир албайн келген. Ону акшаже шилчидерге 6 млн. ажыг рубль бооп турар-дыр. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде бо дээрге кайы хире хөй түндүр.

База бир факт: төрүүр инектиң саны эвээш, ындыг турбуже, оларның 31 хире хуузун чылдың-на чарытдап турар. Мындыг турда, мындыг бода малдың баш саны канчап өзерил?

1990 чылда республиканың агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге 98,9 млн. рубльди көрген. Ону билдилиг ажыглаар болза, хөй-ле үүлдү кылып ап болур.

Амгы үеде малчынарның, зооветспециалистериниң база удуртукчуларының ажылында эң-не харыысалгалыг үе — кыштаглаашкын чоруп турар. Чыл төнген, чаа чыл эгелээн. Частырыгларны анализтээр, эки үүлдерни быжыглаар. Эрткен чылдың төнчүзүнде республиканың ажыл-агыйларының директорларының, экономистериниң семинары болуп эрткен. Зоотехниктериниң бирги болуунуң ындыг өөредилгези база эрткен. Ийиги болук келир неделяда Кызылга чыглыр. Ол семинарларга мал ажылының айтырыгларын ханызы-биле чугаалашкылаан. Эң ылаңгыя аренда керээзиниң артыкшылдыын хөрек кырынга көрген. Мурнакчыларның дуржулгалары-биле специалистер танышкан.

Ам сорулга болза, бо бүгү үүлдер үүгле чугаа кырынга эвес, а хөрек кырында боттанган турарын чедип алыр ужурлуг. Ажылды биске кым-даа эвес, а үүгле боттарывыс кылып алыр ужурлуг бис.

Лувуренчиг медээ

ДҮРҮМНҮ ХАЖЫДЫП БОЛБАС

Эрткен чайын анай, хураган кежи хүлээп алыр дээш «Ак-Туруг» совхозка чеде бердим. Таныырым склад эргелекчизи 3 муң кешти белеткелдер конторазы алгаш барганын чугаалады. Чүвениң аайын тып алыр дээш ооң директору турган Эрес-оол Ховалытга четтим. «Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы ёзугаар ындыг апарган» деп бо ийин.

Баш бурунгаар чугаалап каайн: Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели анай, хураган кежинге хамаарыштыр ындыг доктаал хүлээп албаан. Мону дорт чугаалаарга, кара туразында аажылаашкын дээр. Респотребсоюз даргазының оралакчызы А. А. Магеряның бүдүү ындыг айтыышкыннар берип орар кижи бооп-тур. «Ак-Туруг» совхозтуң ол 3 муң анай, хураганының кежин бирээниң-не ертээн 1 рубльге хүлээп алган, ол дээрге күрүне стандартынга таарышпас, чижек өртек ышкажыл. Бир эвес ынча кешти биске, өлүктывыш ажыл-агыйынга, дужааган болза, бир кеш дээш ортумаа-биле 2 рубль 50 көпеек төлөөр болгай бис. Ынчангаш совхозтуң чидирии 4500 рубль болган-дыр.

А белеткелдер конторазының хүлээп алыр ужурлуг хой, өшкү кештери совхозтарда ирип, чыдып чыдар.

Октябрь 28-те Улуг-Хем районнуң белеткелдер конторазы аңчылардан өлүк хүлээп ап турарының дугайында чарлал таратка. Районтотовед Владимир Бачурин-биле ол конторага барган. Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын айтырдывыс. Ындыг доктаал база-ла чок болду. Үүгле респотребсоюз даргазының оралакчызы А. Магеряның белеткел конторазынга дужаалы бар. Ында киш кежинден өске бүгү өлүктү хүлээп алыр деп каан.

Бистиң ажылывысче холгаарлап турар апарган улуг дарга А. Магеряга болгаш белеткелдер конторазынга тайылбыр бээр апарган-дыр мен ийин. Бүгү аннарның кежин болгаш эдин, боратоолай, ыт, өрге, тарбаган, диспей, ара салган азы өлүт төрүттүнген болгаш өске-даа чылдагаан-биле өлген анай, хураган кештерни үүгле курааныыр-тывыш ажыл-агыйы болгаш ооң салбырлары хүлээп алыр.

Күрүне организациялары биле совхозтар аразында садыглажыышкынга чижек өртек болгаш күрстандарт хажыдыышкынары турбас ужурлуг.

Толчун-оол ШОЙГУН.
Тыва АССР-ниң аңныыртывыш ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынының Улуг-Хем районда салбырының даргазы.

Экономиктиг реформа: дуржулга, дилээшкин

ЧОЛААЧЫНЫҢ БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Автотранспортту ажыглаарын эжижидериниң, чолаачыларныҢ ажылынып бүдүрүкчүлүүн бедидериниң оруктарын республиканың автотранспорт ажылдакчылары дилеп келген. ЧедишкининиҢ баштайгы базымнарыдаа бар. Республиканың агроулетпүр комитединиҢ Эрзинде автотранспорт бүдүрүлгезиниҢ бо талазы-биле үре-түннелдиг ажылдап эгелээнин, ооҢ дуржулгазын МөҢгүн-Тайгада автотранспорт бүдүрүлгезиниҢ ажылында ажыглап турар апарганын «Шын» солунга чырыткан. Автотранспортту бедик бүдүрүкчүлүг болгаш камналгалыг ажыглаарының оруктарын дилээри улам калбарып, автотранспорт бүдүрүлгелериниҢ хүн бүрүде ажылында ханылап турар. Чижээлээрге, Кызылда № 2 автотранспорт бүдүрүлгезинде машиналарның техниктиг ажаалдазын, септелгезин өйшаанда чорудуп, ону камныг ажыглан, ай санында 1690 рубльди бүдүрүлгеге пассажирлер аргыштырылгазындан дужаап ужурлуг. Ай санында 5062 километрни эрткеш, 1690 рубль түҢнүг акшаны пассажирлер аргышни чорудуп турар. Хууда керээ-биле ажылдаарының аргазы бо бүдүрүлгениҢ чолаачыларының аразында деткиишкинни ап эгелээн. Амгы үеде маршруттуг такси шугумнарында автобустарның чолаачыларындан элээн каш кижи хууда керээже шилчээн. Оларның аразындан үш кижи хууда керээ-биле ажылдаарының аргазын кызымак шиҢгээдип ап турар. Чамдыызы керээлерин ара ускен.

Керээ-биле ажылдаары белен эвес херек. Пассажирлер аргыштырылгазының автотранспорт бүдүрүлгезиниҢ удуртулгазы-биле чолаачыларның чарган керээзин номчуп ора, ону кижи билип каар. Керээ ёзугаар пассажирлер аргыштырарын чолаачы бодунуҢ долу харыысалгазынга ап, хүлээнип алган автобузунуҢ техниктиг ажаалдазын, септелгезин өйшаанда чорудуп, ону камныг ажыглан, ай санында 1690 рубльди бүдүрүлгеге пассажирлер аргыштырылгазындан дужаап ужурлуг. Ай санында 5062 километрни эрткеш, 1690 рубль түҢнүг акшаны пассажирлер аргыштырыгаш, чыып алыр. Бир эвес автобустуҢ эрткен оруунуҢ хемчээли 5062 километрден көвүдеп, керээде көрдүнген түҢнүг акшаны чыып шыдавас болза, өйчижээнден көвүдедир маҢнатканы километр бүрүзү дээш бүдүрүлгеге 33,38 азы 3 хире көпеекти оон боду алырынга көрдүнген чаныдалдардан чолаачы төлээр ужурлуг. Шак мындыг негелделерни ПАЗ-672 маркалыг автобустуг чолаачыларның керээзинде ажылдап кылган.

„Бо хире шыҢгыы негелделерлиг керээ ёзугаар ажылдаары белен эвес херек. Чолаачы бүрүзүнден хууда быжыг сагылга-чурумну ол негээри чугаажок. Ынчангаш хууда керээ ёзугаар үр ажылдап шыдаваан чолаачылар хөй болуп турар. БодунуҢ сагылга-чурумунуҢ кошкаа, керээде көрдүнген негелделерни күүседип шыдавайн барганы дээш оларныҢ-биле керээни автобүдүрүлгениҢ администрациязы эра үзүп кааптар ужурга таварышкан. А чолаачыларга негелделер дыка шыҢгыы. Чижээлээрге, техниктиг ажаалдага автобусту чөптүг чылдагаан чокка 1 шак озалдадып тургусканы дээш техниктиг ажаалда кылып чорударының өртээ 20 хуу көвүдей бээр.

Хууда керээде ажылдап турар чолаачының адынга пассажирлериҢ талазындан бадыткалдыг чөптүг хомудал кирер болза, хомудал бүрүзү дээш 50 рубльге чолаачы торгадып болур. Чолаачы бүрүзү хууда керээ-биле ажылдаарының дугайында дугуржулганы администрация-биле чарып тура, кайы хире улуг харыысалганы бодунга ап, белен эвес байдалга ажылдаарынга бодун тургузуп турары оон-на илдеи-дир. Ынчалза-даа хууда керээ чолаачыларны боттары башкарлып, камналгалыг ажылдап болур талазы-биле хаара тыртып турар. Бо арга-биле пассажирлер аргыштырылгазының автотранспорт бүдүрүлгезиниҢ чолаачыларындан бир дугаарында В. П. Горячев ажылдап эгелээн. Барык бир чыл ажыг хире Виктор Петрович хууда керээ-биле ажылдап, ол арганың алызы барыш нептерениҢ ажылдаарын ажыл-ижи-биле бадыткап турар. Чолаачының шалыны, бүдүрүлге үезинде үвдүрер чарыгдалы пассажирлер аргыштырылгазындан алдынган акша-хөреҢгиден тургустунар чүве болганда, автобусту тургуспайн ажыглаар, пассажирлерни сөөртүрүүн графигин шыҢгыы сагыыр, автобуска чорааныҢ өртээн пассажирлериҢ шуптузу төлээр чоруун чедип алыр дээш хууда керээже кирген чолаачы кызымак ажылдаар апаар.

Виктор Горячевтен аҢгыда, Анатолий Аскыров, Рефэ Амзараков олар база хууда керээже шилчээн. Орулгалыг ажылдаарының оруунче баштай кирген кижилерге берге, оларның саны эвээш. Бир эвес олар хууда керээ орулгалыг ажылдап болурунуҢ аргазы, бүгү чүве хамыктың мурнунда чолаачыларны бодундан хамааржыр деп бадыткаптар болза, ынчан оларның эгелээшкининиҢ талалачылары хөй апаары чугаажок.

ШаҢгыр-оол МОНГУШ.

ОРУЛГАНЫ АЛДЫВЫС

Эрткен 1989 чыл бистиҢ коллектививистиҢ ажыл-ижинге чогумчалыг чыл болду. ТуранныҢ хлеб заводу орулга чок ажылдап келген бүдүрүлгелериҢ бирээзи дээрзи билдингир болгай. Орулгалыг ажылдаарының оруктарын дилээри улам калбарып, автотранспорт бүдүрүлгелериниҢ хүн бүрүде ажылында ханылап турар. Чижээлээрге, Кызылда № 2 автотранспорт бүдүрүлгезинде машиналарның техниктиг ажаалдазын, септелгезин өйшаанда чорудуп, ону камныг ажыглан, ай санында 1690 рубльди бүдүрүлгеге пассажирлер аргыштырылгазындан дужаап ужурлуг. Ай санында 5062 километрни эрткеш, 1690 рубль түҢнүг акшаны пассажирлер аргыштырарлар. Кадын калган хлебтен сухари кылып турар бис. Ону малчыннар аажок садып алыр. Бир эвес план күүселдезин акша-төгерик талазындан көрүп көор болза, ону элээн ажыр күүсеттивис. Янзы-бүрү пряниктер аймаан, песочное дээш, далгандан кылган продуктуларны бүдүрүп үндүрүп, районуҢ хереглекчилер ниитилелиниҢ «Лакомка» деп магазинин дамчыштыр садып турган, планны акша талазы-биле ажыр күүседир, хөй эвес-даа болза, орулгалыг боор аргалыг болдувус.

План күүселдези продукцияның ассортиментизи янзы-бүрү болурундан, ооҢ шынарындан база кончуг хамаарылгалыг болур деп чүвени арга-дуржулга көргүскен. ЗаводтуҢ бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының ассортиментизин янзы-бүрү болдурар, оларны өйлеп-өйлеп чаартырының хемчеглерин 1990 чылда ап чорудар бис. Продукцияның хемчээли эвээш-даа болза, ол амданныг, шынары эки болза, ону кижилер хөйү-биле садып алыр-дыр. Хереглели хөй, эки шынарлыг продуктуларның өртээ база элээн улуг болуру чугаажок.

Бөгүн ТуранныҢ хлеб заводунуҢ күчүзүн долузу-биле ажыглавайн турарын чажырган херээ чок. Хонукта 5 тоннадан хөй хлеб продуктуларын бистиҢ коллектив бүдүрүп үндүрүп шыдаар. Аная шаптыктап турар үүлдер база бар. Бирээде, завод колдуунда Туран хоорайның чурттакчыларының хереглелин хандырары-биле ажылдап турар. Бин-Хемде суурларда пекарнялар бар. Чижээлээрге, Аржаан суурга пекарня черле турган, Ээрбекке пекарняны чоокта чаа туткан, Хүтке, ырак суур боорга, пекарня ажыткан. ТуранныҢ хлеб заводунуҢ продукциязын алыр суурларының саны эвээжээн. А пекарняга быжырган хлебтиҢ шынары черле эки болгай. ЗаводтуҢ хлевин Кызыл-хоорайның, Усинск суурнуҢ магазиннери база ап турган.

Ажыы-биле чугаалаар болза, продукциявысты хөйү садарының оруктарын дилээр ужурлуг-дур бис. Дилеп-даа тур бис. Ол сорулга-биле Туранга «Чаа эскен хлеб» деп магазинин бо чылын ажыдар деп шиитпирлээн бис. Аная үүгле чаа быжырган изиг хлеб кирер. ООҢ ажылын канчаар организастаарының арганарын техниктиг ажаалдага автобусту чөптүг чылдагаан чокка 1 шак озалдадып турган дээш техниктиг ажаалда кылып чорударының өртээ 20 хуу көвүдей бээр.

Хууда керээде ажылдап турар чолаачының адынга пассажирлериҢ талазындан бадыткалдыг чөптүг хомудал кирер болза, хомудал бүрүзү дээш 50 рубльге чолаачы торгадып болур. Чолаачы бүрүзү хууда керээ-биле ажылдаарының дугайында дугуржулганы администрация-биле чарып тура, кайы хире улуг харыысалганы бодунга ап, белен эвес байдалга ажылдаарынга бодун тургузуп турары оон-на илдеи-дир. Ынчалза-даа хууда керээ чолаачыларны боттары башкарлып, камналгалыг ажылдап болур талазы-биле хаара тыртып турар. Бо арга-биле пассажирлер аргыштырылгазының автотранспорт бүдүрүлгезиниҢ чолаачыларындан бир дугаарында В. П. Горячев ажылдап эгелээн. Барык бир чыл ажыг хире Виктор Петрович хууда керээ-биле ажылдап, ол арганың алызы барыш нептерениҢ ажылдаарын ажыл-ижи-биле бадыткап турар. Чолаачының шалыны, бүдүрүлге үезинде үвдүрер чарыгдалы пассажирлер аргыштырылгазындан алдынган акша-хөреҢгиден тургустунар чүве болганда, автобусту тургуспайн ажыглаар, пассажирлерни сөөртүрүүн графигин шыҢгыы сагыыр, автобуска чорааныҢ өртээн пассажирлериҢ шуптузу төлээр чоруун чедип алыр дээш хууда керээже кирген чолаачы кызымак ажылдаар апаар.

Виктор Горячевтен аҢгыда, Анатолий Аскыров, Рефэ Амзараков олар база хууда керээже шилчээн. Орулгалыг ажылдаарының оруунче баштай кирген кижилерге берге, оларның саны эвээш. Бир эвес олар хууда керээ орулгалыг ажылдап болурунуҢ аргазы, бүгү чүве хамыктың мурнунда чолаачыларның бодундан хамааржыр деп бадыткаптар болза, ынчан оларның эгелээшкининиҢ талалачылары хөй апаары чугаажок.

ШаҢгыр-оол МОНГУШ.

КӨДЭЭ ТУДУГЛАРДА

Олег Базыр-Сады биле Анатолий МоҢгуш Шагаан-Арыгда 42 дугаар тудуг эргелелинде тудугжулап ажылдап турарлар. Олар планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип, мурнакчыларның одуруунга чорун келген. Мурнакчы тудугжулар ам район эмнелгезиниҢ тудуун хуусаазында ажыглалга киирер дээш төлептиг үлүүн киирип, кызымак ажылдап турар.

ЧУРУКТА: мурнакчы тудугжулар Олег Базыр-Сады биле Анатолий МоҢгуш.

Түлүш КАРЫМАНЫҢ фотозу.

ДЕМНИГ КОЛЛЕКТИВТИҢ УДУРТУК ЧУЗУ

Тудугжу дээрге кижиниҢ ажыл-чорудулгазында чаагай, буянныг мергежилдериниҢ бирээзи. Шынап-ла, тудугжуларның кылып будурген ажыл-ижи амыдыралды каастап, кижилериниҢ сеткилин өөртүп, чалгынналган хостуг күш-ажылдың тураскаалы болуп, чүс-чүс чылда артар.

Бай-Тайганың Тээлиде бот-орулга-чарылгалыг тудуг-септелге участогунда Маадыр-оол Содунамның бригадазының ажыл-ижи-биле таныжары-биле оларның ажылдап турар черинге чеде бердим. Бригаданың тудугжулары ийи аал ишти чурттаар бажыңның ханазын бүрүн дооскаш, кладовкаларын кылып, кижи бүрүзү-ле бачым иште хаара туттунган, чай, шөлээн чок ажылдаан турлар.

Хүлүмзүргей шырайлыг, ортумак дурт-сыныг, кирбей кара салдыг бригадир тудугжуларга бир-ле чүвени айыткан, тайылбырлаан, сүмелээн чоруп тур.

Шериг хүлээлгезин эрттиргеш, 1976 чылда Маадыр-оол Содунам тудутга ажылдап кирген. Ол талазы-биле тускай мергежил чок аныяк кижиге баштайгы удаада бергелер тургулаан. Бергелерни ажып эртип, мурнакчы тудугжуларның арга-сүмезин, ажыл-ижин өөренип көруп, дуржулгазын шиҢгээдип ап, кызымак чүткүлдүг ажылдаанының түүнелинде ажылга чоорту мергежип, мурнакчылардан дудак чок ажылдап турар апарган. Аныяк оолдуҢ күш-ажылчы амыдыралы шак ынчаар эгелээн. Тудутга сес чыл ажылдап чорда, ону комсомолчу-аныяктар бригадазынга бригадирледип каан. 1984 чылдан эгелеп, бо хүннерге чедир бригадирлеп ажылдап, тудугжунуҢ буянныг мергежилинге дыка хөй аныяктарны ижиктирип өөреткен. Олар шупту-ла дагдыныкчызын хүндүлээр, а бригадир боду оларга чоргаарланып чоруур.

— БистиҢ бригадавыс бодунга алган будурулге планнарын чедиишкинниг күүседип келген. Баштаар черлеривис тудуг материалдары-биле өй-шаанда хандырып, күш-ажылды эки организастап турар, ажылга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, социалистиг чарышты эки организастааны — бо бүгү чүүлдер бистиҢ чедиишкиннеривистиҢ үндезини ол. 1988 чылда ийи аал ишти чурттаар ийи бажыңны тудуп, СЭКП райкомунуҢ немелде тудуун доозуп, ажыглалда киирген бис. Оон аҢгыда ийи чуртталга бажыңының капитал септелгезин кылдывыс. Бо чылдың эрткен айларында ийи аал ишти чурттаар үш бажыңны туткан. Үш бажыңга капитал септелгелерии кылган. 324 мүҢ рубль түҢнүг ийи каът чурулга школазының тудуунга 100 мүҢ рубльдиҢ тудуг-монтаж ажылларын кылыры көрдүнген. Ол тудугнуҢ таваан кудуп доозуп, 28 мүҢ рубльдин ажылларын кылдывыс. Ам бо бажыңны дужаапкаш, ол тудуувустуҢ ханазын салып үндүрер бис — деп, бригадазының кылган ажылдарын Маадыр-оол Содунам чугаалады.

— СилерниҢ бригадала каш кижи ажылдап турарыл, эки ажылдап турарлар кымнарыл? — деп сонуургадым.

— Бригадада шупту 9 кижи бар. Оларның үжү коммунист. Бригадавыс эпнайыралдыг, чаҢгыс кижи дег демниг. Олар боттарының хүлээлгезин эки билир. Аныяктарны дагдыныкчыларда быжыглаан. Тудутда хөй чылдарда ажылдаан, байлак арга-дуржулгалыг хоочуннар Өлзей-оол Саяа Эвилел Хертек, Карл Күжүгет дээн ышкаш дагдыныкчыларывыска чоргаарланыр бис. Александр Содунам, Вячеслав Хертек, Нил Иргит — аныяк мурнакчыларывыс ол. Олар хоочуннарга деннежиксээр, олардан үлегер алырын оралдажырлар. Сагылга-чурумувус быжыг. КоллективтиҢ хөй-ниити ажылдарынга киржип турар бис.

Тудуг-биле бодунуҢ салым-чолун доңнап, коллективтиҢ хүндүткелин чедип ап, эш-өөрүнге мактаныр ажылдап чоруур аныяк бригадирниҢ ажыл, амыдыралынга онзагай болуушкунар база болгулаан. 1985 чылда ленинчи партияның кежигүнүнге оны хүлээп алганы — Маадыр-оол ИргитовичиниҢ амыдыралынга улуг аас-кежик болган. Олла чылын «ЭҢ эки тудугжу» деп район чемпиону атты чаалап алган. 1988 чылда база-ла район чемпиону болган. Ленинчи комсомолдуҢ 70 чыл оюн таварыштыр «ВЛКСМ-ниҢ 70 чыл ою», «11-ги беш чылдың шалыҢчызы» деп хорек демдектери-биле шаҢнаткылаан. Тээли көдээ СовединиҢ депутадынга ийи чыыш улаштыр соҢгудуп келген. Ам район СовединиҢ депутады.

Бригадир, коммунист, депутаттың хөй-ниити ажылдары база-ла хөй. КоллективтиҢ профэвилел комитединиҢ кежигүнү, бажыңнар кезиҢ, чоннуҢ чуртталга байдалын хынаар профилактика чөвүлелиниҢ кежигүнү, райкүүскомнуҢ орук-тудуг болгаш транспорт талазы-биле комиссиязының кежигүнү. СоҢгукчулар Новая, Степная кудумчуларына чагы бадыгарынга чырыктар кылырын, Степная кудумчуунга уруглар ойнаар шөл кылдырын бажрин депутаттан дилээн. Ол чаҢылааны — күүселер хемчеглерни ап турар.

— БистиҢ бригадавыс бот-орулга-чарылгалыг. Ынчангаш тудуг материалдарын камналгалыг ажыглап, кижи бүрүзү ажылга ботхарыысалгазын бедидип, ниити коллективтиҢ чедиишкиннери дээш кызымак ажылдап турар. Бисте курттаг штукатурка-биле хандырылгада үзүктелиишкиннер бар. Чамдыкта шынары бөгай, бузук, өйбак болгулаар — деп, бригадир хомудады.

Бригада Николай Чамыяның бригадазы-биле социалистиг чарыштыг. Николай хүлээнген ажылынга ак сеткилдиг, эш-өөрүн күш-ажылче сорук киирип, чедиишкиниг ажылдап чоруур, мурнакчы ажылдыг бригадир. Ол бригада база каш удаа соцчарыштыг тиилекчизи болуп, шылгарап келген.

— БистиҢ бригада 151 мүҢ рубльдиҢ тудуун эрткен чылын кылыр турган, 153 мүҢ рубльдиҢ тудуг ажылдарын кылып, чыл планын ажыр күүседкен бис — деп, бригадир чугаазын доосту.

Седип-оол ИРГИТ.
(Штаттан дашкаар корр.).

ЧУРУКТА: Ак-Довурак автобүдүрүлгезиниҢ чолаачылары Сергей МоҢгуш биле Шолбан МоҢгуш Барыын-ХемчиктиҢ оруктарының тудуунда ажылдап турарлар. Оларның кайызы-даа «ЗИЛ-130» машиналарны башкарыр, кылыр оруктарга сай-дашты чедирерлер. Бо аныяк чолаачыларның киржилгези-биле суурлар аразында хөй оруктарны кылган. АТБ-ниҢ оон өске-даа чолаачыларының дузазы биле оруктарны кылыры үргүлчүлеп турар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХАНДЫРЫЛГАВЫС ЭКИЖЭЭН

Республиканың одаар түүл сайгарар конторазының МөҢгүн-Тайга районда складынга Май Чарык-Каракович Куулар эргелекчилел эгелээн соонда районуҢ чурттакчыларлыг суурларының чонунуҢ, оон туржук, малчыннарның бөзин одаар түүл-биле хандырылгазы экижээн. М. Куулар маҢаа ажылдаандан бээр дөрт чыл ажып турар. Бо аразында одаар түүл складының ажылынга чаа түүлдер көстүп келгенин чон дораан эскерип каан.

Бирээде, мооҢ мурнунда хөмүр-даш дээш оочур былаажып турган хөй чон ам оожургаан. Хөмүр-дашты баштайгы эдлчегде школаларга, эмнелгелерге, уруглар албан черлеринге база ол-бо албан черлериҢе бээрин чурумчуткан. Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, назылап кыраш, буяныг дыштанылгаже үнген пенсионерлер хөмүр-дашты оочур чокка ап турар апарган. Оон аҢгыда, чаа бажыңче көжүп кирген ог-бүлелерге, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдаары-биле келген аныяк специалистерге хөмүр-дашты базала бир дугаарында бээрин чурумчуткан. 1989 чылдың октябрь эгезинден эгелеп ССР ЭвилелиниҢ 60 чылы аттыг совхозтуҢ хонашкыштагларында чурттап турар малчыннарын хөмүр-даш-биле болдунар шаа-биле хандырып эгелээн.

Май Чарык-Каракович Куулар янзы-бүрү мергежилдиг, ажылгыр кижи. Ол чамдыкта трактористей-даа берген турар, бирде көдүртүр кран башкарган, хөмүр-даш-даа чүдүре берген турар. Херек апарганда чолаачылап, одакчылап, сантехниктеп-даа билир.

Одаар түүл складының коллективи эрткен чылдың хөмүр-дашты сайгарып саарар планныг онаалдазын ажыр күүседкен. Аныяк тракторист Владимир Бичеоол суурнуҢ албан организацияларынга, чурттакчы чонунга хөмүр-даш сөөртүп чедирип бээр хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, мурнакчыларның одуруунда чоруп турар.

Бо чылын «Мөген-Бүрен» совхозтуҢ төву Кызыл-Хаяа суурга районнуҢ одаар түүл складының салбырын ажыдарын коммунист М. Куулар планнап турар. Ынчан Мөген-Бүрен көдээ СоветтиҢ девиискээринде ажылдап, чурттап турар чон хөмүр-даш-биле үзүктелиишкин чок хандыртынар дээрзинге бүзүреп болур.

Адыг-Тюлюш БЕГЗИ.

АВТОР ДЫҢНАТСЫН

1989 чылдың октябрь 6-да № 233 «Шын» солунда Тава-Самбу Сарыгларның «Доктаар черни немезе» деп түүлүнге хамаарыштыр бодумнуҢ бодалымны илередикседим. Автобус чолаачызы кижи болганымда, автобус доктаар чер кала турза эвил деп чүвени кымдан артык билир ужурлуг мен. Малчыннар, оларның ажы-төлү чадаг кылаштажып турар деп бижээн-дир. Хөнделен-Аксындан, Эдегейден кым-даа чадаг кылаштавайн турар, Хөнделен-Аксын таварып, Ак-Довурак — Тээли аразынга автобустар хүнде аай-дедир алды катап чоруп турар. Эдегей таварып Хөнделенче хүнде ийи катап рейс кылыр. Кижилер чадаг кылаштажып турар деп бижээни шын эвес.

Автобус доктаар черлерни кылырын база сүмелеп турар-дыр. Аная хамаарыштыр чаҢгыс чижекти ап көрээлиҢер. Эдегейден ХөнделеҢче чарлып чоруур орук белдиринде доктаар чер кылып каан болгай. Оон чаҢгыс-даа кижи автобуска олурганын көрбээн мен. Малчыннар чаҢгыс черге бөлдүнчүп албасла болгай. Аалдарының дужундан барып автобус дозар. Эдегейге, Хөнделен-Аксынга база кылза дээндир. Кыжын-даа, чайында аалдар турбас чер. Ак-Довурак биле Кызыл-МаҢгылык аразынга автобус шимчээшкинин эде көрзе деп турар-дыр. Ында автобус шимчээшкини багай эвес.

Мээн бодап турарым-биле алырга, суурлар аразынга бистиҢ чоруп, чонну аргыштырып турарывыс хомудал чок.

КымныҢ кажан, кала чадаг кылаштап чорааныҢ автор биске тодаргайы-биле дыҢнатсын.

Делгер-оол ООРЖАК.
Ак-Довурак АТБ-зиниҢ чолаачызы.

АВАВЫС — БУЯННЫГ КИЖИ

БистиҢ аваВыс— МөҢгүн-Тайга районда «Мөген-Бүрен» совхозтуҢ малчыны Оон адын Эрес-Урут МөҢгүн-ооловна Донгак дээр. Ол ам 56 харлыг. Ол 1953 чылда мал ажылынга кирген. АваВыс, ачавыстын чылгы, сарлык, хой, өшкү дээш кадарбаан-на малы чок, кызымак ажылдап келгеннер. Ачавыс чок апаарга-даа, аваВыс малын улгыштыр-ла кадарып чораан. Ыймаатылар, Кара-Сутлар, Ак-Чыраа, Дуруг, Хоолаш дээш көшчээн, мал кадарбаан черн чок.

АваВыс — Маадыр-не. Дорт уруглуг, алды оолдуг. Улуг оглаВыс—Зоя эки мал чын, депутат. Ортун акыВыс Илья—малчын, коммунист, депутат. ӨскелериВис—бухгалтер, кассир чолаачылар. ЭҢ хеймери—мен 8 класста өөренип турар мен.

АваВыс ниитиниҢ малынан аҢгыда, хуузунда малындан эзтти, суттү, саржагны, дүктү совхозунга дужаап турар. АваВыстың колхоз, совхозунга ак сеткилдиг ажылдан келгениниҢ бадыткалы шаҢнал бедектер болгаш хүндүлел бичиктер бар. БистиҢ аваВыс — буянныг кижи. Ол пенсияже үнзе-даа, бөгүнге дээр хой кадарбышаан.

Адар-оол ДОНГАК.

Херээженнер чөвүлелдеринде

МАКТАПКЫ ДЕГ ЧҮҮЛДЕР БАР

«Бай-Тал» совхозта 1112 херээжен улус ажыл-агыйының аҢгы-аҢгы адырларында ажылдап турар. Оларның иштинде малчыннар 81. Херээженнер чөвүлели 11 кижиден тургустунган. Чоокта чаа ук чөвүлел бодунуҢ отчёттуг хуралын эрттирген.

Эде тургустунуушкунга херээженнериҢ туружу кандыг болур ужурлугул, ажылхеректерге, ог-бүлеге, кижизидилге ажылдарынга оларның ролю болгаш хамаарылгазы кайы хирел деп айтырыларга харыыларны совхозта херээженнер чөвүлелиниҢ даргазы, уруглар эмчизи Татьяна Маадыр-оол чугаалаан. Ол бүгүге совхозтуҢ херээженнери капчаар киржип турарын илеткелчи тодаргай чижектерге доктаап тура тайылбырлаан.

Отчёттут үе дургузунда херээженнериҢ амыдыралынга дыка хөй ажыктыг болгаш солун, өөредилгиг чүүлдер эрткен. Суурда 20 агитбажынның киржилгезиниҢ-биле тематиктиг кежаалерни, маргылдааларны, концерттерни эрттирген. Семинар-хуралдар база-ла солун эртип турар. Аная «Найырал», «Сайзанак» агитквартираларының чоруткан ажылдарының отчёттарын дыҢнаан.

Февраль айда «Мен болгаш мээн оглум» деп ажык чугааны суурнуҢ адаларыбиле организастап эрттирген. Мындыг чергелиг ажык чугааларның кижизидилге ажылынга салдары черле улуг. Үүгле ындыг ажылдар-биле кызыгаарланмайн, херээженнер чөвүлели боттуг инициативаны көдүрүп, малчын коданнарынга шеф дузазын көргүзүп келген. Ындыг үнүүшкүннер үезинде эмчилер, садыгжылар, ачы-дуза чедирер пунктунуҢ төлөлери малчыннарга чогуур дуланы болгаш детскимчени көргүзүп турар.

«Ай», «Найырал», «Хунчугеш», «Менги», «Шедие» агитквартиралар аргаан, даараан үүлдериниҢ делгелгезин организастаан. Херээженнер чөвүлелиниҢ ажылын көдээ СоветтиҢ хуралынга чугаалажып көргеш, эки деп үнелээш, 2 катап шаҢнаан.

Оон аҢгыда, чөвүлелдиҢ кежигүннери школа-биле быжыг харылзааны тудуп, өөреникчилериҢ сагылга-чурумунче кичээнгейки угландырып, кижизидилге ажылынче улут күшту мөөнеп турар. Ажы-төлүнүҢ кижизидилгези, аажы-чаңы, культуразы дээш харыысалгазы белик ала-иелер совхозта хөй. Оларга Өлчеймаа Севээн, Тамара Дунчун, Раиса Салчак, Лариса Аракчаа, Виктор Шогжал, Клавдия Орус-оол дээш өскелер-даа хамааржыр.

Чедиишкиннер-биле чергелештир четпестерни илеткелчи база-ла оон артпаан. Агитквартираларда политөөредилге чоруп турза-даа, оларның шынары куду. Суур чаагайжыдылгазының деннели база-ла үениҢ негелдезинге дүүшпейн турар.

Бай-Тал суурнуҢ турар чери даштыг чер. Ынчангаш аная янзы-бүрү ногаа аймаа тарыыры берге-ле. Ынчалладаа сөөлгү үеде картофельден аҢгыда, чамдык бажынарда ногаа тараан теплицаларын көстүп келгени черле өөрүнчүг. Ногаа, чечек тарып турар агитквартираларга «МөҢгүлек», «Херел», «Найырал» хамааржыр. Кара-кыс Сотпа, Чодураа Бидип-оол, Уранэ Карыш, Чечек Базыыл, Аныс Сопам, Ак-Тараа Аракчаа, Сайлыкмаа Кежбу болгаш оон-даа хөй эштер ногаа тарыырының хыҢын тып, витаминнинг ногаа аймаа-биле четчири-биле хандыртының турар.

Арга-дуржулга солчулгазының дугайында маҢаа кажы демдеглээри чугула. Бай-Тайганың херээженнер чөвүлелинден ийи төлээ чарыштыг кожазы Барыын-Хемчик районга барып, ында херээженнер чөвүлелиниҢ ажылыбиле таныышкаш келген. А даараазында барыын-хемчиктер аалдап келген. Бай-Талдың херээженнериниҢ арга-дуржулгазын өөренген.

Бай-Тал суурнуҢ амыдыралынга херээжен чоннуҢ киирип турар үлүг-хуузу улут.

Кара-оол ХЕРТЕК.

СОНУУРГАЛ КӨДҮРЕРИ— КОЛ АЙТЫРЫГ

Бойдус камгалалы сөөлгү үеде бистиң амыдыралыста кол айтырыгларның бирээзи апарган. Оон-биле чергелештир бойдусту камгалаарынче чурттакчы чонну эвилелдээри бойдустуң чайгаар бүткен бүдүжүн улус ажыл-агыйынга чөп ажыглаарынга, ону камнаарынга, кадагалаарынга улуг дузаны чедирип турар. Хамааты кижи бүрүзү, Үндезин Хоойлуда айытканы ышкаш, бойдустуң ээзи болур ужурлуг. Амылыг, амы чок-даа бойдус байлаан кам-хайыра чок төтчеглээрлер-биле кижи бүрүзүнүң шынгыы демисежирин үе негеп турар.

Бо чугула айтырыгта хамаарыштыр Москвадан келген лектор Ю. О. Такиловский СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң партбиблиотеказының номчулга залында лекция номчуур дээн чарлалды Кызыл-Мажалык суурның кудумчуларынга көску кылдыр бижээш, күскээр азып чарлаан турган. Сонуургааш, айыткан шагында аная чеде бээримге, суурда албан черлеринден, организациялардан, бүдүрүлге черлеринден, чурттакчы чондан кижи кончуг эвээш чыылган болду. Лектор үгле партия райкомунуң ажылдакчыларынга допчулай чугаалап бергеш, чоруй барган. Бир эвес дыңнакчылар оода ол залды долдур чыглып келген турган болза, лекторнуң сеткил-хөөну-даа сергек, айтырыглар-даа хөй салдынар турган.

Мындыг чугула айтырыгларже чонның сонуургалын көдүрери, олче эвилелдээри хамыктың мурңунда удуртукчуларның негелде чогу, масса чонның сонуургалын оттуруп шыдавазы-дыр. Эде тургустунуушкүннүң ажыкчарлыг амгы үезинде тоомча чок сеткилдиг удуртукчуларның чон-биле ажылдаан аттыг болуп турарының ажыы үүл? Үүве херексевезинден, тоомча чок сеткилдииннден чамдык кижилерниң ниитиниң корум-чурумун үреп, кем-херек үүлгеди-даа бээри чажыт эвес болгай.

База бир мындыг чижекти киирейн. Чоокта чаа база-ла Кызыл-Мажалык суурнуң чарлалдар азар самбыразынга азып чарлааны мындыг: «Кызыл-Мажалыкта чурттап турар пенсионерлер эртенгинин 9 шакта суур Советиниң конторазының чанында чыглыр. Кижи бүрүзү 3 рубльди суур Советиниң секретарынга данзы ёзугаар дужаар. Тайгаже агаарлаар, дыштаныр, бойдус хайгааараар...» дээн. Суурнуң чүс ажыг пенсионерлеринден барын шыдаар кижилер чыглып келген, ындазында омакшылдыы кончуг турдулар. Айыткан шак эрткен. Ниитилелдиң даргазы Дозураш Хертек келбээн. Дарга кижи ол хире эки эгелекчи санал үндүрүп, хөй-ниити мурнунга чар тарадып алгаш, кырганнарны ынчаар мегелээн. Чонның көдүрлүүшкүнүнүг чоруун деткиир туржук, мегелээр, куруг аазаашкын кылыр даргаларны хемчег алыр үе келбээн бе?

Серип-оол САРЫГЛАР.

Чогаалчы Александр Даржайның

ажык чагаазынга хамаарыштыр

ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

Хамык-ла үүлдер чаартынып, чугула айтырыглар чонның мурнундан көдүрлүп үнүп турар. Чогаалчының материалын номчааш, сагышсеткилим саргып келди. Шынап-ла, аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктарның көвүдеп турары кижи бүрүзүге оожургал бербестен турар.

Хөй-ле чылдар дургузунда эдилеп сагып чораан тыва чаагай чаңчылдарны хоруп, ону эргиниң артыышкыны деп санай бергенивистен кижизидилге ажылында сулараашкыннар шагдан бээр тыптып келген. Ону миннир апаар.

Улусчу чаңчылдар дээрге улусчу педагогиканың, этиканың, эстетиканың база чарылбас адыры-ла болгай. Эки чаңчылдар үгле эвилеп өөредип чораан. Оор чорук кылбас, ок-бижек тутпас, арага ишпес деп өбелеривис чагып чораан. Ол ам канчаг уттунганыл? Мал оорлаар хамаанчок, бодунуң кодаында малын өзээрде безин өскээртен келген аалчыга азы кожазынга өзедир турган. Ам мал хамаанчок, кижиже аныын чоруурга, таанда хомуданчыг-дыр.

Ажыг чашпан тыртып чораан кижини кым көрген. Оол-даа, кыс-даа уруглар арагалаар, таакпылаар. «Шыына» үнген «Чованчыг, чаржынчыг чорду» деп эгелиг рейд материалында база бижээн чорду. Канчап човаар, ындыр сеткил чок апарган боор чоор деп бодадым. Багын чугаалаарга, бачыды арлыр. Оода-ла, кыстар, ат-алдарыңар бодап көрүңер. Төлептиг диртип, ажыктыг ажылдан кылынар. Частыргны кижи каш минута иштинде кылыр. Ол дораан түңнел үндүрүп, хемчээн алыр болза, кижи үрелбес. «Берге» аныяктар дээрге дөмей-ле бистиң оолдарывыс, дүңмаларывыс, өөренникчиливис. Ол дээрге бистиң келир үеде салгалывыс. Амыдыралдың оруун шын шилип алырынга бис оларга дузалаар ужурлуг бис. Үезинде хол сунмайн баар хире бис.

Школа дооскан оолдар ажыл чок артар-дыр. Кылыр үүве тыппайн, олар өскээр будалыш эгелээр. Удуртукчулар аныяктарны ажылга ижиктиреринче шоолуг-ла сагыш салбас боор.

Тыва чонның культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын, чүдүлгезин оларга тайылбырлаары эргежок чугула. Кижи төөгүзүн билир болза эки. Шажыныы ам-даа хоралыг үүл дээш херекке албас таварылгалар барын чажыргаш канчаар. Эртемденнер бодунуң үезинде депшилгениң эгезинге турган шажынның төөгүзүн хандыр өөренип көөр үе келген. Ол база бистиң төөгүвүс-түр.

Кижизидилге ажылының оон-даа өске талаларын чедимчелиг ажыглаар болза, ёзулуг-ла чон аразынче киирип ажылдаар болза, аныяктарны холга ап болур арга черле бар дээрзинге бүзүрээр мен.

Чаизанмаа ЧООДУ.

Буянныг ачы-дуза чедирилгези

КИЖИЛЕР, БИСКЕ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР

Инвалидтер хомудал кылырга, «...кылыр үүвези чок болгаш билир-ле үүвези чаргы-чаалы бижииринге өй» — дижирлер. Ындыг таварылгада бир мультфильмден ыры сөзү кижи сагыжынга кирер: «Үүгле ытсыг амыдыралдан ыт ызырар апаар». Мерген сөстүг ырларны ургларга ырлап берип-ле турар-дыр бис. Ам херектиң алызын чугаалажып көрээл.

Караа четпестериниң Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг Бүгү-россия ниитилелиниң Тыва республика баштаар чери болгаш караа четпестериниң Бүгү-россия ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чери бар деп үүвени дыңнааннар хөй боор. Ынчалза-даа ук бүдүрүлгеде чылда 1 млн. 60 муң рубльдің продукцияын бүдүрүп, республиканың өске бүдүрүлгелериндеп дудак чок ажылдап, чонга чугула хереглеп бараннарын: хөвеңниг чоорганнарны, матрац хавын, хөвең-саазын материалдан холхаптарын, ажыл-агый сеткаларын, идик шиднишкиннерин бүдүрүп, оларның-биле үүгле республиканы хандырып турар эвес, продукцияны республикадан дашкаар база үндүр садып турар.

Караа четпес инвалидтер ажылдап турар республикада кара чаңгыс ол бүдүрүлге хоорай кыдыында турар. Боктуг-чамныг, уттундурган ол булунче хоорай транспорту чорбайн турар болгаш, олче чадаг кижиниң челери дыка берге.

Бүдүрүлге чоогунда садыг-магазин аймаа чок. Үлетпүр-даа, аъш-чем-даа барааннары садып тып аар арга анаа кижилерге безин берге бо үеде, бистерге, инвалидтерге ол ховар барааннарның үүгле сураа дыңналыр. Ховар бараанар сураа дыңнааш, ол-бо чаданып турувуста, олар төне тыртып каар. Аъш-чем барааннарынга немелдени ында-хаая ап-ла турар бис харын, а үлетпүр барааннарының талазы-биле дайын хоочуннарын «Саян» универмагта быжыглап каан. А бистерниң дугайывыста ыракта чедир бодаваанны хомуданчыг.

Медицина хандырылгазының талазы-биле база-ла хомудавас аргавыс чок, кызыы мергежилдің специалистери хамаанчок, окулистер, терапевтер бисти уткан.

Хоорайның хайым белдирлерлиг кудумчуларынга үннүг светофорлар тургузуп бээрин дилеп, КАИ-ге кащ-даа бардывыс, бижимел-даа дилээвис турган, ынчалза-даа мынчага чедир ол айтырыывыс, дилээвис шиитпирлеттинмейн турар. «Амыдыралда ындыг практика чок, ынчангаш ындыг светофор база чок...» — дээн харыы дыңнаан-дыр бис. Бистиң ниитилелдің шугуму-биле, биске буянныг ачы-дуза чедириптер сеткилдиг чаңгыс-даа КАИ ажылдакчызы келбээн. Бистиң бүдүрүлгевис турар микрорайон таварты эрткен чазаглыг улуг оруктарда орук кежер чурумчуткан тускай черлер чок болганындан үүве көрбес инвалидтерге ыңай-бээр аргыжары тоң берге. Ол хамаанчок, инвалидтерниң хөй кезиниин чурттап турары Кечил-оол кудумчузунда № 5 бажың долгандыр имдемдек хевирлиг кылдыр туткан херим-даа чок, а ол бажың каш орук белдиринде турар.

Дыка хөй инвалид өгбүлелер чурттап турар общежитие хоорай кыдыында, Складская кудумчузунда. Оон чоогунда телефон-автомат чок. Эш Калашниковка чеже «тейлээр» бис ам, дүлей-биле дөмей-дир.

Сантехниктиг дерилгелер, комбикорм алырының кандыг-даа аргазы бисте чок. Чурттаар оран-бажың-биле хандырылга талазы-биле айтырыг база бисте дыка берге. Маршруттар айыткан саннарны хоорай автобустарынга көскү, тода бижиирин база дилеп чадаштывыс...

Районнарда байдал оондаа дүвүренчиг. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1982 чылдың ноябрь 2-де хүлээп алганы база 1976 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы доктаалдарын херекке албайн, караа четпес инвалидтерниң аъш-чем, эм-дом садып алырынче, автовокзалдарга, аэропорттарга ээлчег чок эртеринче кичээнгей салыр талазы-биле улус депутаттарының Өвүр, Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу райкүүскомнары дыка кошкак, кээргээр сеткил чок ажылдап турар. Район төптеринде мүн-не чүгээрдаа бол, көдээ черлерде инвалидтерниң амыдыралбайдалы дыка берге.

Үстүкү органнар бо бүгүнү «херек чок үүве-дир» дижир чадавас. Караа көрбес дээрден башка, инвалидтер база совет хамаатылар-дыр, күш-ажыл кижилери-дир. Аксы ажык азы шала хагдынган канализация кудуктары бар-дыр. Көрбес кижи ынаар дүшкеш, кемдээш, инвалидиниң кырынга инвалид болу бергеш, база «хей үүве» болур бе? «Кылыптар үүвези чок инвалидтер» ынчангаш хомудал бижип, шимчеш дивес бетон ханага үскен-биле дөмей болуп, «кижилер, биске кичээнгейлиг болуп көрүңер!» — деп дилеп, алгыржып турарлары ол.

Анчымаа СЕДИП.
Ук ниитилелдиң Тыва республика баштаар чериниң даргазы.

ЭПТИГ ЧУРТТАП КӨРЭЭЛИҢЕР

Эрткен чылдың февраль 23-те, Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнде, байырлалга тураскааткан телевизорга дамчыдылга болур боор дээш оолдарымны столче чалааш, байырлалдың аъш-чемин салгаш, шайлап ора, тыва дамчыдылгадан солун үүве манап, телевизорувус ажыдып алдывыс. Экранга шагдаа хептиг эр, хереэжен кижилер, телевидениениң корреспондентизи көстүп келди. Чугаа эрге-хоойлу дугайында болду. Эдип-чазаар күш-ажыл колониязының амыдыралын көргүскен кыска кино-даа көргүстүлер. Каракка соок уя чуруттунуп келди. Байырымныг сеткил-хөөн хөмүрерген. Аъш-чемде амдандаа чок. Ол дамчыдылганы өске бир хүнде кылып болбас турган үүве ирги бе деп-даа бодадым.

Сөс бергени улуг эргелиг, харыысалгалыг ажылдакчылар саазында бижип алган үүлдерин номчудулар. Кем-херек үүлгедир чоруктар суур бүрүзүнде көвүдээн. Оон чылдагааны: кижизидилге ажылының кошкаа деп-ле, комсомол райкомнарынче, албан черлериниң, организацияларже бурууну төө каап чугааладылар. Дамчыдылгага киришкеннериң аразындан назы четпээннер-биле ажыл чорудуп турар аныяк уруг база бар. Ол аныяк уругну назы четпээннериң кем-херек үүлгедип турарының чылдагааннарын ёзулугла шыны-биле билир, ажылынга бердинген кижи-дир деп билген бис.

Кем-херек үүлгедиишкининиң болуп турар чылдагааны социал байдалдан дыка хамаарылгалыг дээри черле чөп. Ынчангаш чаңгыс-ла чижектен кииргеш, аныяк-өскенге ону угаадыр бодалдыг мен.

Чон хуу ажыл-агыйлыг, көшкүн, турум суур чок чурттап чоруур шагда, чылдың дөрт эргилдезинің аайы-биле чазагдан чайлагже, күзегден кыштагже көжүп, аът, шары-биле тараа тарып, аъттыг, чадаг мал соондан чоруп, ону карактап амыдыран чордувус.

Кыштагта көжүп келгеш, кыжын, чазын чиир аъдин чишке белеткээш, үүже, хырбачазын ыт-куш четпезин дээш хой кажаазының кырынга таарыштыр салгаш, кырындан чүү-хөө-биле базыра каап каар. Аңаа өске кижи дегбес. Бода малга кадат-даа херек чок, одарынга бүдүн-бүрүн оттап-ла чоруур. Ында-хаая хавырып, ончалап каар. Черге төрүп кааптар, чаш малды бөрү, кускун дойлай бээр дээш шээр малды харын кадарар боор үүве. Оор аппаар ийне дээр бодал кымга-даа турбаан. Оор деп үүве-даа чок турган.

Чайлагга белеткээн ак чемин база-ла. көжерде чиик болзун дээш, кыштагта баш бурунгаар аппарып шыгжаар. Чишке ажыглаан малының хырнын октавас, аштап арыглааш, үргеш, хараачага кургады азып каар. Ышка кургаан хырын быжыг. Саржаг, чөкпек кудар ёзулуг сава ол болур. Кажан кыштагта кээрге, эккеп кааны ак чеми ол-ла хевээр чыдар.

Чайгы аяс дүнелерде аалдың ажы-төлү даштыгаа, сери, кажаа кырынга хонар, харын серинн магалыг боор үүве. Тараа шөлү суггарып, тараа ажаап тургаш, ыткуштан, аза-четкерден сестир, ынчангаш ол чоокта ыштыг одаг көрүнер, кижи аңаа барып дүн чарар, өскелешпес, харын аш тыртып, хөөрежип хонар үүве. Кижиден кижи кортпас, харын өңнүк-тала болуксаар.

Бистиң Бай-Тал, Хөл сумуларынга аргажок ядыы-чанагаш кижилер-даа чурттап чораанын сагынмас мен. Ядыы дээн өг-бүлелер безин адак дээрде саап ижер инектиг, мунар аъттыг чорду. Мырыңай хол куруг, дилеп кылашташкан улус көрбээн мен. Өгбелеривистиң күш-ажылга ынаанын, бодунбоду азыраныр шыдаар кылдыр амыдырап-чурттап чораанының херечизи ол. Өгбүле бүрүзү эттиг, чемниг, шаа-биле тодуг-догаа чорду. Ынчангаш оорлаар, үптээр хамаанчок, карак ажыттаар деп бак ёра турбаан. Амгызы дег эртем-билиг сайзыраңгай турбаан-даа бол, кижилер чаңчыл, ёзулалдарын тергиин эки сагып билир чораан. Социал байдал деп үүве ол эвес бе?

Ам кижи кижиден коргар апарган. Бир-ле черде күштеп-кучүлээн, оорлаан, үптээн боор-дур. Ол бүгүнү солуннардан номчааш, радио, телевизордан дыңнааш, кырган бодум кайгаар-дыр мен.

Каксы чугаалааным ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарын базым бүрү сагып, аравыста эп-найыралдыг чурттап көрээлиңер, ха-дуңма, ажы-төлүм!

Серээ ХЕРТЕК.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

АГАР САНЧЕ АКША ШИЛЧИЛГЕЗИ

Корум-чурум камгалалының фондузун чурттарга социал-банк эргелелинде тургускан. Ында бо чылдың ноябрь төнчүзүнден № 00142306 агар санны ажыткан.

1989 чылдың ноябрь 25-тен декабрь 13-ке чедир ол фондуже ниитизи-биле 125358 рубль киргеп. Оон иштинде хооркүүсконм болгаш «Тыва агроүлетпүр туду» каттыжыышкыны кайызы-даа 20-20 муң рубльди, Тыва АССР-ниң чурттарга-коммунал-ажыл-агый девискээр-будүрүлге каттыжыышкыны 10 муң рубльди, дааранылга фабриказы, Садыг министерствозунуң садыг баазазы кайызы-даа 5 муң рубльди, ПАБТ-4 муң рубльди, Агроүлетпүр каттыжыышкыны, Тыва АССР-ниң харылзааның будүрүлге-техниктиг эргелели, «Тыва автотранс» каттыжыышкынның КМК-зы, «Тыва тудуг каттыжыышкынының» автобаазазы, «Тыва эът будүрүлге» каттыжыышкыны, Кызылдың аъш-чем садыы 3-3 муң рубльди, Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-будүрүлге каттыжыышкыны, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы, Садыг министерствозунуң АТБ-зи, «Тыва хамааты тудуг» трестиң тудуг конструкция кезектериниң заводу, ИХМ-ниң № 2 будүрүлгези, Кызыл үлетпүр садыы, Кызылдың АТБ-2, «Прогресс» кооператив олар 2-2 муң рубльди, хоорайның харылзаа белдири 1950 рубльди, «Кызыл тудуг эргелели», Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйы кайызы-даа 1500 рубльди, хооркүүскомнуң кадык камгалал килдизи 1300 рубльди, Кадык камгалал министерствозунуң автобудүрүлгези 1060 рубльди, «Фармация» будүрүлге каттыжыышкыны, республиканың хереглекчилер ниитилелиниң садыг баазазы, «Тыва фото» каттыжыышкыны, «Водник» будүрүлге кооперативи, «Тыва хамааты тудуг» трест, «Резонанс», «Моңгулек», «Арарат» кооперативтер, республиканың типографиязы 1-1 муң рубльди, Кызылдың педагогика институду 800 рубльди, телевидение болгаш радио комитеди, уран үүл училищези, «Тувателерадиобыттехника «каттыжыышкыны», «Дортехпроект», «Автомобилист», «Жестянщик», «Строитель» кооперативтер, Культура министерствозу, Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелели, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы, химизацияның төлевилел шинчилел станциязы, Кызылдың радиотелетөп кайызы-даа 500 рубльди, АТБ-3 350 рубльди, Тываның караа четпестер ниитилели, Тыванның ном үндүрер чери, «Звезда», «Импульс», «Инженер», «Проект» кооперативтер кайызы-даа 300 рубльди, областың профэвилелдер чөвүлели 202 рубльди, кооператив профтехучилищези, «Дизайн» кооператив 200 рубльди, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери 175 рубльди, «Кадр» кооператив 100 рубльди, СЭКП хооркому 75 рубльди агар санче шилчиткеннер.

Корум-чурум камгалалының фондузунче эки турабиле бо хүнге чедир дузалал акша шилчидери уламчылавышаан.

Бо киргеп түңнүң 2890 рубль-биле Кызыл хооркүүскомнуң ИХК-га ийи «УАЗ-469» деп машинаны садып берген. 13000 рубльди чер кезип, тоган чораан кижилер хуваар, тарадыр кылдыр чаа ажыктан черже чарыгдап ажыглаары-биле шилчиткен.

Амгы үеде кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел чорударынга келир чылдагы чарыгдалдарга ажыглаар хорекциниң сметазын тургузуп турар.

Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел чорудар түр бөлүк.

Суд залындан медээлер

I. ХЕВЭЭР АРТТЫРГАН

Кызыл хоорайның улус судунуң ажык хуралынга 1937 чылда Эрзин суурга төрүттүнген Ламбык Буяндының херээн көрген. Ол хосталгазын үш удаа казыттырып шииттирип чорзадаа, амыдыралчы шын орукче кирбээн, бодунга ажыктыг боттуг түңнел үндүрбээн.

1988 чылдың февраль 27-де 2 шак үезинде Л. Буянды ынчангы Амыдырал хандырылга министерствозунуң общежитиезинин дөрт дугаар өрээлинге эзирик турган, М. Б. Ханды, Ю. А. Чичин суглар-биле арага садып ижер дээш аас-дыл үндүрүп, аразында шорбарлажып эгелээн. Оон соонда, Ю. Чичин өрээлден үне маңнай бээрге, Ламбык стол иштинден бижек уштуп алгаш, общежитиениң хериминиң иштинге Чичинге чыпшыр четкеш, оон иштинче ол-ла бижек-биле амызынга аар уржуктуг кемдээшкинни чедирген.

1988 чылдың июнь 27-де 23 шак 30 минута хиреде, эзирик Ламбык биле В. Б. кады арагалап алгаш, хүнээшкин уржуундан ботботтарын эки-бак сөглежип, алгыжып турганнар. В. Б. Шевченко кудумчузунда 104 дугаарлыг бажынның бирги квартиразының даштында аңмаарындан балды тудуп алгаш. Буяндыже шурай берген. Ынчан Буянды камгаланмышаан, оон балдызын былаап алгаш, В. Б.-ни балды-биле каш катап хаккаш, оон бажынче аар кемдээшкиннерни кылганының түңнелинде, когарган кижи ол-ла черинге амызындан чарылган. Кезек үе эрте бергенде, Л. Буянды Кызыл хоорайның иштики херектер килдизинге боду чедип келген.

Судтаттырып турар Л. Буянды үүлгеткен херээн билинген болгаш 1988 чылдың февраль 27-де шоолуг таныышпазы Чичинни хапкаш, оон анчы бижээн ап алгаш, иштики херектер органнарының чөпшээрели чокка ап чоруп турган, хөрим иштинге Чичинниң иштиче бижектээнин өчээн.

РСФСР-ниң Кеземче Кодексиниң (КК-ның) 301-303 үүлүнүң 1 кезээн удуртулга болдургаш, Л. Буяндыны буруулуг деп санаа, РСФСР-ниң КК-ның 108 үүлүнүң 1; 218 үүлүнүң II кезээ-биле, РСФСР-ниң КК-ның 105 үүлү-биле, РСФСР-ниң КК-ның 108 үүлүнүң 1 кезээ-биле 6 чылда хосталгазын казып, РСФСР-ниң КК-ның 105 үүлү-биле 2 чылда, РСФСР-ниң КК-ның 218 үүлүнүң II кезээ-биле 1 чылда шииткен.

РСФСР-ниң КК-ның 40 үүлүнүң ёзугаар тускай хоруглалдыг эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга херээн эрттирери-биле ниитизи-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен.

РСФСР-ниң КК-ның 24(1) үүлүнүң 2 пунктузун күштүг болдургаш, Л. Буяндыны онза эйыылдыг үүлгедикчи деп санаан.

1989 чылдың сентябрь 26-да Кызыл хоорайның улус судунуң талазы-биле үндүрген шииткелин кандыг-даа өскерлиишкин чокка хевээр арттырган.

II. САГЫШТЫЫ-БИЛЕ ӨЛҮРГЕН

Алексей Бичс-оолович Өдегейниң херээ доозулган. Кызылдың улус суду шииткелди үндүрген. Ол 1967 чылдың сентябрь 1-де Улуг-Хем районнуң Чаа-Хөл суурунга төрүттүнген, сес класс билиглиг, партия кежигүнү эвес, бот, кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн, Чаа Шагаан-Арыг хоорайда чурттап турар, шииттирип чорбаан, РСФСР-ниң КК-ның 108 үүлүнүң 2 кезээ-биле буруудаттырган.

1989 чылдың май 13-те эзиртир арагалап алгаш, Кызыл хоорайның Титов кудумчузунда № 2 магазин чанында ийи шак үезинде В. Р-ниң иштинче бижек-биле өш-биле шанчып балыглаанындан когараан кижи амызындан чарылган. Оларны чарарын ораллашкан В. Ч-ниң салаазын база балыглаан.

Шииттирип турар А. Б. Өдегейни үүлгеткен херээниң чамдыызын шын деп билинген.

Улус суду Өдегейни буруулуг деп көргеш, РСФСР-ниң КК-ның 108 үүлүнүң 2 кезээ-биле тускай хоруглалдыг эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга 10 чылда хосталгазын казып шииткен.

Алексей ЧАНАЙ-ООЛ.

делегей медээлери

ГДР-ДЕ ЧААРТЫЛГАЛАР

Эрткен чылдың сөөлгү айында боон эрткен Онза съездиниң негелделерин күүсетпишаан, Германияның Социалистиг Чаңгыс аай партиязының — Демократчы Социализмниң партиязының баштаар чери эргидеги структураларны эң бажындан эгелээш, шиитпирлиг эде тургузуп база чаартын эгелээн. Ындыг чаартылгаларны чүнүн-даа мурнунда партияның бодундан эгелээн. Ону улус ажыл-агыйының болгаш өске-даа адырларның ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киришпес, а ёзулуг партийжи амыдыралды эргелеп башкарылга башкарарының органы кылдыр эде организастап турар.

Эрги ТК-ның килдистерин чок кылгаш, оларның орнунга партия политиказының кол угланыышкыннарын баш удур тодарадыр комиссияларны тургускан. Ук комиссиялар партияның иштики ажылын, партия парлалгазының ажыл-чорудулгазын болгаш делегей политиказының айтырыгларын уштап башкарар, чурттуң ниитилел-политиктиг чугула айтырыгларының кол туруштарын ажылдап кылыр хүлээлгелиг. Комиссиялар дузалаар ажылчын болуктерни база тургускан. Олар чугула херектиг информация материалдарын белеткээр хүлээлгелиг.

ГСЧП—ДСП-ниң баштаар черинин президиумунуң кежигүнү Л. Бискинин дынатканындан алырга, партия ажылының хевирлерин болгаш методтарын ажылдап кылырда демократчыдылганы, ажык-чарлыг чорукту болгаш удуртукчу база адаккы органнарның аразында тудуш харыллааны колдады барымдаалап турар. Партияның баштаар черинде чоокта чаа тургустунган информация-консультация төвү доктаамал ужуражыышкыннар болгаш дискуссиялар кылыр чер апарган. Оон ажылынга кандыг-даа кижи киржип болур болгаш оон санал-оналын кичээнгейге ап турар.

Партия аппарадын тударынга көрдүнген чарыгдалдарны эвээжедип турар. Удуртукчу ажылдакчыларның шалының кылырган. Чижээ, партияның Даргазы мооң мурнунда турган Чингине секретарының шалындан бир муң марканы өвөшти ап турар. Албан черинин автомашиналарын үүгле партия Даргазында, оон оралакчыларында болгаш комиссиялар удуртукчуларында быжыглаан. Олар «Лада» марканың машиналарын ажыглап турар, а улуг албан-дужаалдыг болгаш хүндүлүг аалчыларны уткып алырда, оларга «Ситроен» марканың машиналарын үндүрүп берип турар. Мооң мурнунда партия аппарадының ажыглап турган хөй санныг машиналарын чонга садыпкан.

Мооң мурнунда турган Төп Комитеттиң ажыглап турганы оон-даа өске ямбылыг эргелерин чок кылган. Политбюро кежигүннерни чемгерип турган тускай столоваяны хаттан, баштаар чер-биле өөрүт болгаш район комитеттериниң аразынга турган тускай харылзааны дужүрген.

Демократчы Социализм партилзы чондан хоорулчан болбас болгаш ажыт-чажыт чок байдалдарга ажылдаар ужурлуг. Оон аңгыла, мооң мурнунда партия аппараттарынга ажылдап турган хөй санныг кижилерниң чамдыызын база кызырып эгелээн. Бо бүгү чон-биле харылзаацы быжыглаарынче угланган.

(СӘТА).

ГДР. Чурттуң болгаш ниитилелдиң бүгү амыдыралында өскерлиишкиннер эгелээн. Демократчыдылганың, ажык-чарлыг чоруктуң ачызында политикада, экономикада болгаш хөй-ниити амыдыралында эргидеги эргелеп башкарылга структуралары буступ дужүп, чаартынып турар. Республиканың чону политикаже улам ханылап, бодунуң амыдырал-чурттаргазынга ажыктыг чаа-чаа хөй үүлдерни кылып ап эгелээн.

ГДР-ниң ажылчы чону чуртта эгелээн чаартылгаларны чоннуң бодундан эгелээн революция деп санап турар. Чон моон соңгаргы хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын база шилип алган. Ол дээрге чаартынган демократчы социализм, суверенниг бот-тускайлаң күүне, ССРЭ-биле быжыг эвилел.

ЧУРУКТА: Берлиниң кудумчуларында бо хүннерде.

СЭТА-ның фотозу.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш Ак бажынга кончуг дүрген парлалга конференциязы чыылдыргаш, генерал Норьеганың АКШ-тың эрге-чагыргазынга дужүп бергениниң дугайын дыңнаткан. Норьега дужүп бээр деп турарының дугайын баштай Панаманың чаа чазаанга дыңнаткан.

Норьега сөөлгү хүннерге чедир Ватиканның Панамада шажын черинге хоргадап турган. Ону оон тудуп алырынга дуза коргускени дээш Ватиканга болгаш оон ол шажын черинге четтиргенивисти илередип тур мен деп, Дж. Буш журналистерге чугаалаан.

Наркотиктиг үүлдерни пептередип тарадырынга дузалап турганы дээш Норьегага буруу онаап, ону суттаар апаар.

СОФИЯ. Болгарияның яны-бүрү политиктиг партияларының болгаш бөлүктериниң аразында чугаалажыышкыннар эгелээн. Чоокта чаа чуртту удуртуп баштай берген Демократчы Күштерниң эвилели дээр партия ол «төгерик столдуу» организастаан. Оон ажылында БКП ТК-ның секретарылары А. Луканов, А. Лилов, Болгарияның Чер ажылының Улусчу эвилелинин удуртукчулары В. Былков, С. Даскалова, партия кежигүнү эвес академик Б. Сендов, Демократчы Күштерниң эвилелиниң даргазы Ж. Желев, секретары П. Берон болгаш өске-даа эвилелдериниң, бөлүктерниң удуртукчулары киржип турар.

Шагдар БАЙМИНОВ.

БАЙКАЛ КЫДЫЫ

Кумнуг черге чалгаан чалгыг хайнып хөлзээр,
Хувулгаазын күчү-күштен хөделген боор.
Девидээнзиг, эшкедээнзиг, албыкканзыг
Терең чалгыг эриктерже маңнажырга,
Тевелер-даа сагыжымга кирип турду.
Оргу-шөлээн, шиник-чараш эрик черге
Орлан-эрес балыкчылар одагланды.
Одаан мяш кызаңнадыр кыва берди,
Оптуг салгын хенээргедип чедип келгеш,
Оңгаар-дескээр ышты бөөлдеп ойнап туру.
Хайыы черге күскелендир мундургаштың,
Кастаттырган, багладып каап түгүрүк дег,
Хеме күжүр төжек орта өртеттиргеш,
Хедерленип, хоюганнап чайганып тур,
Кедергейиңе салам чаңын көргүзүп тур.

Орус дылдан Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

ДИЛЕП ЧОР МЕН

Мөңгүн салдыг кыргаан өгбе
Мөгейипкеш, черже көрүп,
Арга кезип, улчуп чорда,
Аныяк эр дужуп келгеи:
— Чүнү дилеп чор сеи, ирем,
Чүге мынчаар ырап келдиң?
— Ам бир катап дүшсүмза дээш
Аныяк шаам дилеп чор мен.

Дадар-оол ООРЖАК.

КОЖАМЫКТАР

Күскү соокка баглап тургаш,
Хүрен-дайың кежин сойдуң.
Хүневеске хүнел тургаш,
Күжүр эжиң бажын чидиң.
Часкы соокка баглап тургаш,
Шавыдарыц кежин сойдуң.
Шамнаваска шамнап тургаш,
Чаражыңның бажын чидиң.

Сактып чораан сагыжымны
Сарыым эжим кайын билир
Сарыг дыттың чочагайын
Сарыг шинжек кайын төдер.
Бодап чораан бодалымны
Борбак карам кайын билир
Бо-ла дыттың чочагайын
Бора-хөкпеш кайын төдер.

КРОССВОРД

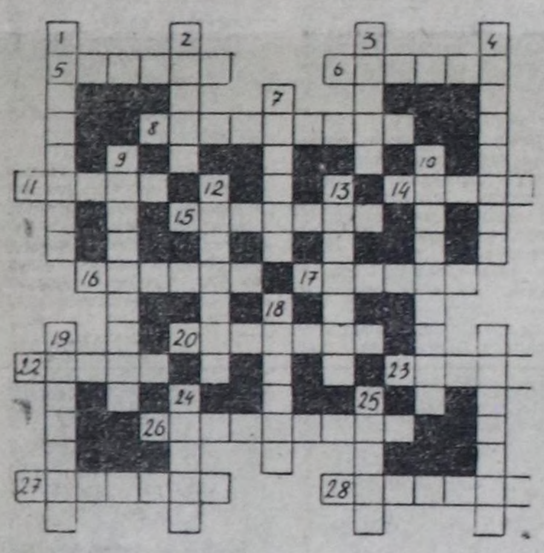

УЗУН ДУРГААР: 1. Тывала суур. 2. Ак чем. 3. Кижиниң бир органы. 4. Хылдыг хөгжүм херексели. 7. Хем балыы. 9. Тывада даг. 10. Тыва хөрээжеи ат. 12. Башкирияда хоорай. 13. Тускай медеглел бижик. 18. Мал чүзүнү. 19. Өренкчи. 21. Чер бажың. 24. Ак чем. 25. Увун, шаклас чылан.

ДООРА ДУРГААР: 5. Хову чашпаны. 6. Революция үезинде боо-чепсек. 8. Хову кужу. 11. Күш-ажылга мактал. 14. Тайга үнүжү. 15. Келдириг бижик. 16. Эм суг. 17. Күш-шыдал сайзырадыр спорт херексели. 20. Частырыг эдилгези. 22. Бичии уруглар тону. 23. Күскү дүжүт. 26. Бичии уруглларга теледамчыдылга ады. 27. Далгандан кылган чем. 28. Дазылдыг ыяштың чемижи.

МЕНИ МАНА, АЯС

Новелла

«Ура-аа! Эмчи училищезиниң студентизи апардым. Өоредилге эгелээже, Аясмаа-биле таптыг селгүүстеп албас мен бе! Иштим-хөднүмну ам-на төө каап бергей мен. Ол база мээн-биле кады дужаап кирип алды ышкажыл!». Ынчаар сагыш-сеткилим шуурганналып, угбам суга маң-биле келдим. Угбам мени дээш «аарыш», училищеге көстүп кээп турган түве. Бажында чогул.

Честем Чолдак-оол чазык, хөглүг чаңы-биле бир-ле ном ажып алган, мээн келгенимни-даа эскербээн боор, «Эттиг-кештиг чылын сорган эриннерни сагынгаш чоор» — деп ыыткыр ырлап чыдыр...

— Кирип алдым, честей! — деп өөрүшкүм илереттим.

— Эр-хей, Улар! «Чер кулактыг» угбаң дем-не менче долгапкан деп бил. Сайынчык угбаң амыр-ла. Кандыг-бир түве таарыштыр чугаалажып турда, дыка эптиг. Артист аажы-чаңы кирип келир — дээш, ол эгиннеримге холдарын салды...

Шылгалдаларны бодум-на кызын дужааган кижи болгай мен. Угбам база бүдүү «чугаалажып» турганы ол бе? Аясмаа ону дыңназа, угбазының ачызы-биле кирип алган түве болбазыкпе дей бербес ирги бе деп бодум бодумдан иштимде айтырыпкаш, хейде-ле шалаже көре бердим.

Честем ажыл шагы келди дээнзиг, көрүнчүк баарынга ала-шокар галстугун эптиг баглап алгаш: «Оларны бис уттупкаш, ошкажыпкан болдувус» — деп сымыранып ырлавышаан, эжикче далаштыг углапты.

Бажыңга чааскаан арткаш, честениң номчуп олурган номун сегирип алдым. Сергей Есениниң «Авазынга чагаа» деп шүлүктериниң тыва дылда чыындызы болду. Эриннер дугайында одуруглар ол номда болду. «Хөрээженге чагаа» деп узун шүлүктү номчуп чыда, удуп калган болдум.

Кежээки имир чоорту дужүп келди. Ында-мында мыжырашкан бора-хөкпештер удур-дедир аалдажыл, амырмендизин солчуп турганнарзыг, бир талдан өске талче ужуп-ла турлар. Өкпеңзимээр өңүг чечектер баштарында тас-арылар аай-дедир чемиээн. Ыржым алаакка Аясмаа-биле шак ажыр кылаштажып келзивиссе-даа, аравыска чугаавыс хөнүп ыыдавады. Чонаада катыхөглүг Аясмааның бодамчалыы-даа хөлчок. А мен төө каап бээр дээн сеткилимни бир черде уттуп каапкан түве ышкаш, чүгле Аясмааның аксын кедээринге-ле өй болдум. Сактырымга, чаңгыс класска он чыл кады өөренген Улар-оол биле Аясмаа эвес, а дуу-ла ыракта, дээр дүвүнде сылдыстар аразындан чаа дужүп келгеш, орта таныжып албаан кижилерзиг болдувус.

Аясмаа кезек боданып чоруй, чугаалай-дыр:

— Өнермаа чанмас, уран түүл училищезинге немелде хүлээп алыышкын болур, ынаар дужаар дээш биледиг менээ берип кагды. Даарта кады чана берээлем, Улар.

— Честем, угбам суг түү дээр ирги? — дидим.

— Кирип алган кижи маңаа турган чоор боор. Өөрениринге чедир ам-даа ырак ышкажыл. Хоорайга туруксаар күзелдиг болзунза, халып тур даан. Бис-ле, Чечек, Шуру суглар чангаш кээр бис. Кедээниң көктүгшыктыг агаарын хөрек долдур тынып алгаш, келир бис — дээш, мээң арнымче айтырганзыг көрду.

— Даарта силерни үдеп каар мен. Домей-ле дедир келир-ле болгай силер — дээш, Аясмааже көрдүм.

— Үдеп каары ындыг-ла. Автобус хүн-биле деңге чоруур болдур ийин — дээш, бурунгаар базыпты.

— Байырлыг, Аяс! Даартага чедир. Үдеп каар мен — деп ам чаа уйгум серген келгензиг, ыыткыр чугааландым.

— Байырлыг, Улар. Ужурашкыже! — дээш, Аясмаа акызы сугнуң бажыңынче углапты. Сактырымга, талыгырда чаңгыс шолбанга дөмей ышкаш апардым...

Шагымче көөрүмге, кежээкиниң он бир шак чоокшулай берген боорга, угбам суга билдирбези-биле эжикти кончуг оваарымчалыг ажыткаш, майыктааштарымны далаш-биле ужулгаш, удуур өрээлимче чылбыртып кире бердим.

Телевизорда бир-ле солун кино үнүп турар хевирлиг. Угбам, честем ыытташайдырлар.

Орунга кезек боданып чыдырымда, угбамның каткызы дыңналып келди. Телевизорну өжүрүпкеннери ол боор, честениң шала чассыг үнү ужугуп үнду.

— Улар-оол бистиинге кыштаай-ла, авазы. Шеригде Орлан акызының орун-дожээн эвзиретпезин харын. Мындаа бажамга база чугаалаан мен. Бажа бажазынга ынак болгай. Бажамның оглун бажыңымга тургузуп албайн, ам кымны тургузуп алыр кижи мен — деп шала үнүн кедүрүптү ышкаш.

— Чок. Чо-оок, Чолдак. Борбак бажыңны таптыг ажылдадып көр. Квартирага кыс кижи тургузуп алырга, менээ ажыктыг болгай. Бажың-балгат ишти чуур, аяксава арыглаар дээш, чер-ле түү чок-тур. Ол уругнуң ада-иези малчыннар болза улам эки. Байыр-наадым таварыштыр боор чиир түведа дугуржуп алгай. Оон кедерезе, уруу дээш ай санында эвээш-биче-даа болза, акшазын база таарыштыргайлар — дээш, Сайынчык угбам мээң чоогумга кылаштап келди.

— Чыргал сугже аъттанып кижи-дир мон. Кирип келгенин билбес-даа, кончуувусту көрдүң бе? А оорлар келген болза, тек улус-ла-дыр бис, күжүрүм — дээш, угбам уламчылавышаан, кухняже углапты.

Честем, ол-даа сээнии-биле болур шиитпир-ле ыйнаан деп бодааны ол боор, алар ырлай берди:

Чавыдакты чая бербейн,
Чадаг базып чоруурум кай.
Чаштыг сени чара бербейн.
Чааскаан чурттап чоруурум кай.
Эмдик аътты муна бербейн,
Чадаг базып чоруурумгай.
Эштиг сени чара бербейн,
Чааскаан чурттап чоруурумгай.

— Че, сарынналма, чуржуңнуң училищеде кирип алганы дээш бичии түве четтирипкеш, амыдыралчурттагаавыс коптарышкаш чоор бис. Эрткен түве эглир эвес, че, удуулам — деп, честемни угбам төптей-дир.

Бичиимде бир честелиг турганымны сактып келдим. Ол честем соңгаарга, институтка өөренип турда, угбам бо честемни «тырыкылап» алган дижир түве. Та студент честемден, та бо честемден угбам божаан кижь. Орлан дээр акым эвир чылын күзүн шериг чоруй барган. Танк башкарыкчызынга өөренип алган. Ол акым колдуунда-ла кырган-авам суга өскен болгаш, бо адаиезинге ижикпес кижи-ле болгай.

Угбам, честемнин мени общежитиеге чыттырар дижип чугаалажып турарын дыңнааш, ангадай бердим. Мындаа авам-биле кады келиримге, угбам: «Улар-оол өөредилге черинче бо чылын кирип шыдаваза-даа, акызы Орлан келгиже бажыңга турзун, угбай» — деп барык-ла чаннып турду. Угбамның бажыңынга чурттай бээримге, дем чаа сураглап турганы малчын кижиниң уруу база маңаа чурттаар. Оон-биле мен шала чуур, аяк-сава аштаар кижи апарзымза канчаар мен деп бодаптарымга, түрээм чымсырт кыынып, Аясмааның бодамчалыг шырайы карактарымга көстүп келди... Чок! Мен бо бажыңга артпас мен! Аясмаа-биле кады общежитиеге туруп аар мен — деп иштимде даңгырагладым...

Отту хонуп кээримге, чер дем-не чырый берген. Хүннүң хүлүмзүрүү соңга көжелерин өттүр ойнап кээптирлер. Туп-тура халаш, идик-хевимни кедипкеш, түүхөөмнү апкаш, дүне келгеним ышкаш, эжиктен чылбыртып үнүп келдим.

Арыг агаарны хөрек долдур тынмышаан, автобус чоруурунга чедир ам-даа бир шак ажыг үе бар-даа болза, автовокзалче шиглей: «Мени мана, Аяс, мени мана. Кады чанаалы. Сүмележир бис. Общежитиеге туруп аар бис» — деп иштимде чугаалаңмышаан, эзи кудумчуну өрү алзы шошкуптум.

Доржу МОНГУШ.

ӨҢНЕШ-ШЫДЫРААА

Ойнап өөреницер

«Шашечница» деп бүгүэвилел клувунуң медээлер дептержигежи Москвага үнген. Ол клуб чурттуң чаңчылчываан шашкилерин болгаш шыдырааларын сонуургаар улусту каттыштырып турар. Ындыг оюнарга гексагоналдыг (алды кырлыг) шыдыраа, дедир шашки, поддавкилер, реверстер дээн ышкаш, стол кырының оон-даа өске элдептиг оюнары хамааржыр.

Медээлер дептержигежинде Ю. Таранниковтуң «Артамонов шыдыраазы» деп түүлү парлаттынган. Тываның хоочун шыдыраачызы, Тес-Хемде автобудурулге инженеринге чээрби ажыг чыл ажылдаан, ам Бай-Хаакта чурттап турар Петр Артамоновтуң бо чаа оюну Ригага латыш дыл кырында үнүп турар «Сылдыс» сеткүүлге, «Труд» солунга болгаш өске-даа парлалга органнарынга үнгүдээн. Бо оюн Самагалдайда болгаш Бай-Хаакта нептереэн, бо шыдыраа талазыбиле маргылдааларны автор боду организастап келген. Ону ойнап өөрениринде берге түве чок. Хол бар болза, чүнүң-биле-даа (чаңгыс аай өңнүг даштар, кажыктар, көпеектер...) ойнап болур.

Өңнеш-шыдырааны мынчаар ойнаар. Ийи шашкини каткаш, ак азы кара өңнүүн үзүп алыр. Оларны чурукта көргүскени ышкаш салып алыр. Ийи ойнакчының шыдыраачылары — кайы-даа таланыы шупту өңнеш-тир бе? Ам кымның көжер ээлчээ кел-дир, бүгү шыдыраа шуптузу ооңуу болур.

Көжерде ыаап-ла чиир, чип көжер, болдунмазынга чедир көш бүрүзү — чиш. Шупту шыдыраа сээции болганда, бодуңнуң шыдыраңны (кайы-даа талада) чиир база көжер сен.

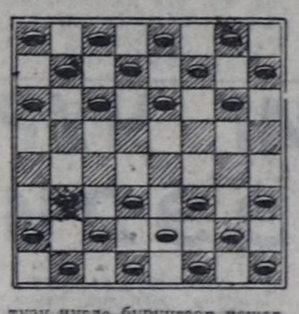

Ыттан өске шыдыраа шуптузу чүгле бурунгаар көжер. Чиири база ындыг. Хары угда ийи-үштеп чиирде безин дедир ээр черге соксап каар. Эжиниң чаа көшкен шыдыраазын көшпес, ону дараазында көжүп болур.

Эжиниң көжер ээлчээнде оон көжер азы чиир көжү чок апарза, удук сээции болганы ол. А көш чок апаары дээрге, бирээде, хөлге шыдыраа артпааны-дыр. Ийиде, хамык шыдыраа сээң талада келген, оон уламындан эжиниң бурунгаар көжер шыдыраазы чок болганы-дыр. Үште, хөлде арткан шыдыраа (азы шыдыраалар), ыттан оскези, сенден бирги одуругда болганындан эжиниң бурунгаар көжү чок болганы-дыр. Өңнеш-шыдыраага кол соруулга, харын ол — удурланыкчызын көш чок болдурары.

Хөлде арткан шыдыраалар-биле утчуп чадашкан болзуңарза, кижи бүрүзүнүң чиген шыдыраазын санаар: кымныы хөй болдур ол уткан, а деп болганда — хайым.

Чижээ: П. Артамонов — Ч. Доңгүр. (Самагалдай чемпиону дээш маргылдаа).

1. f:h4 c:a5 2. d:t4 g:g3 3. h:f4 e:c5 4. b:b6 a:c5 5. cd2 cb4 6. a:c5 dc1 7. ad6 c:g5 8. h:f6 b:d4 9. ef2 fg5 10. g:c5 h:f4 11. ch6 fe3 12. bc7 b:d6 13. ed4 hg7 14. de7 d:f6 15. de5! f:d4 16. gh8 dc3 17. h:b2 fe7 18. a:c3 ef6 19. cd4 fg5 20. de5 gf4 21. ef6 fe3 22. fe7 ed2 23. ed8 de1.

Хөлде ийи ыт арткан., ам кымга-даа удук болдунмас. Бо таварылгада талаларның чиген шыдырааларын санаар, а бисте ол — кайызы-даа 11-11. Оюнуң хайым болуп төнгени ол.

Өңнеш-шыдыраа — дүрүмү бөдүүн болгаш утаанга киричел, каяа-даа ойнаары таарымчалыг болгаш чараш даңгыраглыг оюн.

Инженер П. С. Артамонов — республиканың көскү шыдыраачыларының биреэзи, шыдыраа спортунуң пропагандизи, «РСФСР-ниң спортунуң хоочуну» хөрек демдээниг эдилекчизи. Ол 300 хире шыдыраа бодалгаларын боду чогааткаш, парлалгага үндүрген. Павел Сергеевичиниң «Шыдыраа бодалгазының чажыды» деп ному Тываның шыдыраага хаңдыкшылдыгларынга өөредилге ному болуп турар.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ЭЖИНИҢ «ОЛЧАЗЫ»

• Шоодуг •

Ким-оол өрээлде аажок шимээн үнерге, оттуп келген. Та каш шак үези түвези, холунда шагын көөр дээрге караңгы. Өөрү оолдарның ыыт-шимээни аажок, бир бодаарга, алгышкан, а бир бодаарга, мактанган-даа хевирлиг болганнар.

Чүнү канчап турар эрлер боор дээш, ам-на кулак салып дыңнаалай берген: Коля-ла хөлчок мактанган олурган:

— Тулган бөрт, киш кежи. Красноярскиде эжимче бердириптер мен. Та чеже акша болур ыйнаан...

Ким-оолдуң бажынга бирле түве чык дээн. Богда, угбазы райондан келген, кежээ автовокзалдан чоруп орда, оолдар халдааш, бижек көргүзүп, кыжанып тургаш, оон киш кежи бөргүн база сумказын былаап аппарган болган.

Демин кежээ аалчылар бажыңыга ол угбазы-биле ужурашкан, хөөкүй угбазы карааның чажы кызыл, бопугур чаактарынче дамдылаан, кээргенчии-даа аажок, корткан-сирилээн чугаалап олурганын ам-на сактып келген.

Коля амырай берген. Черле оон хөөрем, доклак-байлаңзыы аажок эр.

— Бо-дур, Ким. Көр даан. Артында чаа, тулган бөрт. Дыка-ла олчалыг болдум де. Шаалдазын түү дээр сен: 100 акша. Даарта суббота. Самогондан эккээр мен. Демги шуваганчывыста кеэзеде турар ышкажыгай...

Чугааланмышаан Коля рюкзагындан бөрт уштуп эккелген.

Ким-оол ону сегирип алгаш, бар-ла шаа-биле шинчилээн. Кым билир боор, угбазының бөргүн ол мурнунда көрген эвес...

— А сумка дидиң. Кайыл, көргүзем!

Коля ырзаш кылдыр каттыргаш база-ла рюкзагын үженген. Хүрең сумка уштуп эккелген. Чогум ында акшадан өске, түү-хөөзүн ол эскербээн, четтикпээн.

Ким-оол ону алгаш, документилерни көре берген. Ойт, паспорт оон угбазының! Оон арны изиш дээн.

— Кайын ам. Баштактанырың ол бе, Ким?... Таварылга болган-дыр. Чок, баштактаны бербе даан...

Демин кежээ угбазының сирилээн-кавылаан үнү оон кулаанга дыңналып, карааның чажы сагышка кирген...

— Кончуг кулугурну. Харын-даа чайлыг болган-дыр. Энир, маңаа Кызылга ийи хөрээжен кижини дерзиизибиле хилинчектеп өлүрген болгай, угбай. Че, чоор сен. Харын чайлыг болган-дыр — деп, Ким-оол угбазын ынчалдыр чазыктырып орган болгай.

Кончуг үптекчи бо-дур. Оон угбазынче халдаан. Дайзынны, хулиганны, Ким-оол туттунуп чадаан. Карбаш дээш, Коляның чаагынче дарс-ла кылган.

Аргажок эдеришкен эжи боорга, Коля олче сос безин этпээн. Човуурташ, ам база халдап кээрийн-не мооду дээш, холдарын камгаланы туттунуп алган, арны кыза берген чыткан.

Ким-оол оон боскундан сегирип алган:

— Бижээн кайыл?

— Бижээм, бижээм... Карманымда.

Ким-оол оон карманнарын үжээш, оң талазындан улуг доңгуракты ушта соп алган.

Өрээлде бала бир дааш үнген. Коляның чаагында беш салааның изи арткан. Ийи эрниң өске өөрү, хартыгадан корткан бора-шинжектер дег, хоруй берген олурганнар...

Седен ХЕРТЕК.

ШАЙ ДУГАЙЫНДА

СОНУУРГАКТАРГА

Бистиң чуртувуста шайны Грузилда, Азербайджанда, Краснодар крайда, даштыкыда — Кыдатта, Индияда, Вьетнамда база Африка чурттарында тарып өстүрүп турар. Шайның составында кофеин, теофилин, теобромин, эфир үзү, ферментилер, витаминнер, алколоидтер болгаш өске-даа түүлдер бар.

Шай дээрге кайгамчык суксун аймаанын бирээзи. Ону аңаа ижериндан аңгыда, медицинада калбаа-биле ажыглал турар. Чемгир кылдыр хайындырган шайны хорааналган кижилерге, түрээ баксыраанларга база тыныжы бергедээннерге бирги дуза чедирип бээр. Шай чем хайылдырылгазын эжижидер, ижин-шөйүндүнүң чем хайылдырары баксыраанда база ажыглаар. Боостаа аарааңда ону чаяр. Думчук дунганда, чемгир кылдыр хайындырган шайны соткаш, хүнде үш катап 5-5 дамдыладыр.

Улгады берген тыва улус шайга аажок ынак, эң ылангыя бажы аарааңда ону ижер. Түге ындыгыл дээрге оон составында кофеин бар дээн бис, ол эм төп нерв системазын эки ажылдадыр, хан базыышкынын бедидер, угаан-сарыылдың ажылдаарынга дузалаар, могаан кижини күш киирер. Кара шай-биле дизентерияны (ижин аарыын) эмнээр. Ону белеткээрде мынчаар: үүс грамм шайны 2 литр сутга каггаш, 20-30 минута иштинде тургускаш, оон бир шак дургузунда саарбышаан, хайындырган, ийи дакпыр марляга сыскаптар, оон шаарынга бир литр сугну куткаш, 40 минута дургузунда хайындырар. Ону база катап марля-биле шүүрээш, эгезинде шүүрээни шай-биле холуптар.

КЫДАТТА МЫНДЫГ

Кыдат Улус Республика — чурттакчы чон талазыбиле делегейде эң улуг чурт. Ында чыл санында-ла 17 млн. 400.000 кижи немежип турар. Ынчангаш өг-бүлелерге уругдарыгның төрүттүнерин контрольдаар талазы-биле 1973 чылда Күрүне чөвүлелиниң чанында тускай комитетти тургускан.

1981 чылда тускай хоойлуну хүлээп алган, ону ёзугаар негелде — эр кижи 22, а херээжен кижи 20 хар четкеш, өгленир. А чамдык провинцияларда ол хуусаа аңгы-аңгы. Чижээ, Кантон можуда эр кижи көдээде 25, а хоорайда — 26 хар четкеш, херээженнер 23 хар четкеш, өгленир ужурлуг. Уругну божуур дээнде ажылчын коллективтиң база хамаарышканы районда тускай комитеттиң чөпшээрели херек.

Чаңгыс-ла уруглуг болур деп шиитпирлээн өг-бүлелер артык эргелерлиг: уруу 10-14 хар четкиже ай санындала күрүнеден ортумак ажыл төлевириниң 5-тен 10 хуузун дузаламчы кылдыр алыр.

Чалыы назын — ажыл-үүле, Чалыы назын — өөредилге, Чалыы назын — оюн-тоглаа, Чалыы назын — от-көс-түр. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; ораланчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-28; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ораланчылары — 3-45-93; Киллистер: ядо тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; роулетпүр — 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа киллизи — 3-39-03, 3-34-39; очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргада — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 360.

ТС—00013.

Индекс 54241

ТВ

ЯНВАРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Авам, ачам база мен». 9.00 Концерт. 9.15 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөренчилерининге литературлуг оюн. 10.05 Мультфильм. 10.15 Киноафиша. 11.15 «Камбоджа богун». Киноочерк. 11.50 «Эртем-тайылбырлыг кино допчулалы». 12.50 Тинелгенин 45 чыл болганынга. 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Батальоннар от дилеп тур». 1-2 сериялары. 15.15 «Крок» деп 1-ги бүгүэвилел фестивальдың фильмнери. 15.45 Өг-бүле экраны. «Силерниң дүжүнерге-даа кирбээн». Уран-чечен фильм. 17.25 Улусчу чогаадылганын «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Кхмерлерниң хөгжүмнүг аас чогаалы (Камбоджа). 17.40 «Делегей панорамазы». 18.25 А. Тарковский режиссерниң фильмнери. «Өргүл кылыры». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. (Швеция, Франция, Великобритания). 21.00 «Ye». 21.30 «Аншлаг! Аншлаг!» 23.10—02.15 «Чаа чыл ужуражыышкынары». Алла Пугачеваның ырылар театры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадык болунар». Крымның экологиязы. 8.50 «Кара ыраажы куштарының чажыды». Уран-чечен фильм. 10.25 Мультфильмнер. 11.05 Уругларга фильм. «Хүлер куш». 2-ги сериязы. 12.10 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 13.10 Новгородта славян бижик, культура байырлалы. 14.20 «Телетаныылга». Виктор Тихонов. 15.50 Катун суг электростанциязын тудары-биле хөлбашкан экологтуг нарын айтырыглар дугайында телефильм. 16.40 Бүгүдеге спорт. 16.55 Мультфильмнер. 17.35 В. Славкин — «Чурук». Фильм-шин. 18.30 «Ye». 19.00 Киноконцерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Соңгу-Осетин АССР-ниң Куртелерадиозу. «Өг-бүле одаанда». 20.40 Музыка телеабонементизи. «Легенда ышкаш төөгү». 21.30 Сибирьде орус православ шажынының дугайында. 22.50 Үрер хөгжүм музыказының концерти. 00.50—02.40 Дүнеки сеанс. «Дээрги каастакчы». Уран-чечен фильм.

КИНО

ДЕКАБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: Киносборник 10.00, **«С течением времени»** (2 сериялыг. Индия). 11.20, 18.30, **«Однажды в Америке»** (3 сериялыг. АКШ) 14.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Кинг-Конг»** 12.00, 18.00, **«Одиночка»** 14.30, 16.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Раз, два — горе не беда»** 9.00, **«Она с метлой, он в черной шляпе»** 11.00, **«Бесстрашный атаман»** 12.30, 15.40, **«Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии»** [illegible], 19.10, 21.10 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Мурнуубарының чүктен хаттың дүрүгеи секундала 3—8 метр. Дүне агаарының температуразы 30—35, чамдык черлерге 21—26, хүндүс 20—25, чамдык черлерге 11—16 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Хүндүс 22—24, дүне 33—35 градус соор.

ДЫННАДЫГ

Суг курдавырларын комплекстиг ажыглаарының Тывада килдизи Кызыл хоорайның Калинин кудумчуузунда 128 «а» бажыңның дөртку каъдында турарын ук килдис суг ажыглап турар бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дыңнадып тур.

• • •

ЧАГЫГЛАРНЫ КИИРИП БОЛУР

Доктаамал эвес токтуг электроагрегаттарны (бичии электростанцияларны) **туда өртек-биле садып алырын** Тыва респотребсоюз саналдап турар.

Чырык-биле хандырарынга, чем белеткээринге, электроприборларны ажылладырынга, көдээ ажыл-агыйда механизмнерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни ходелдиреринге агрегат бүрүзүнүң күчүзү бүрүн четчир.

Бир агрегаттың өртээ — 2600 рубль.

Чурттап турар черлериниң аайы-биле чагыгларны **хереглекчилер ниитилелдеринге** киирип болур.